

Василий

ШУКШИН

ЧОЛ, ҚИЗ
ВА ОФТОБ

Ҳикоялар

Тошкент
Ғафур Ғулом номидаги
Адабиёт ва санъат нашриёти
1980

ББК 84Р
Ш 91

Ўткир Ҳошимов ва Хайриддин Султонов
таржимаси

Ш $\frac{70303-192}{M352 (04)-80}$ 89—80 4702010200

© Издательство „Молодая гвардия“, 1975 г.
© Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти,
1980 й. (Таржима).

ҚИШЛОҚИЛАР

«Хўш, нима бўлти, ойи? Этагингни қоқиб, уйдан чиққину келавер. Москвани томоша қилиб кетасан. Йўлқирани юбораман. Фақат яхшиси, самолётда кела қол — арзонроқ тушади. Жўнашинг билан телеграмма юбор. Энг муҳими — қўрқма».

Маланья буви хатни ўқигач, қурушқоқ лабларини кувача қилиб чўччайтирганича ўйланиб қолди.

— Павел уйига чақирибди,— деди у Шуркага кўзойнагининг устидан қараб. (Шурка — Маланья бувининг невараси, қизининг ўғли. Қизининг бахти ҳам ҳадеганда очила қолмади. Учинчи бор турмушга чиққанида кампир неварасини амаллаб кўндирди-ю, ўзи билан олиб қолди. У неварасини яхши кўрар, аммо қаттиқ тергаб турарди).

Шурка столда дарс тайёрлаб ўтирарди. Бувисининг гапини эшитиб елкасини қисиб қўйди.

— Чақираётган бўлса оорақол.

— Сенга қачон каникул беришади?— сўради бувиси.

Шурка қулоғини динг қилди.

— Қайси бири? Қишки каникулми?

— Ҳа, қанақаси бўларди? Ёзгиси эмас-ку.

— Биринчи январдан. Нимаиди?

Бувиси яна лабларини кувача қилиб ўйланиб қолди. Шурканинг юраги қувончли ҳаяжондан орзиқиб жетди.

— Нимаиди?— қайта сўради у.

— Ҳеч нарса. Дарсингни қил,— камп..
бандининг чўнтагига яширди-да, кийиниб, 1.
ди. Шурка унинг қаёққа отланганини аниқла
югуриб дераза олдига келди.

Дарвоза ёнида Маланья буви қўшни аёлни учратъ.
баланд овоз билан гап бошлади.

— Павел Москвага чақиряпти, меҳмонга. Нима қи-
лишга ҳайронман. Бошим қотиб қолди: «Ойи, тез етиб
кел, тоза соғиндим», дебди.

Қўшни нимадир дея жавоб қайтарди, Шурка эшит-
мади, кампир эса товушининг бориचा:

— Узи боришим керақ эди. Невараларимниям фақат
суратда кўрганман. Борсақ бўларди-ю... жуда қўрқа-
ман-да...— деди.

Уларнинг ёнида иккита хотин тўхтади, сўнг яна бит-
таси келиб қўшилди, кейин тагин биттаси... Бирпасда
Маланья бувининг атрофида анча одам йиғилди. У эса,
қайта-қайта бир гапни такрорлар эди:

— Павел Москвага чақиряпти, меҳмонга. Нима қи-
лишга ҳайронман.

Ҳамма унга боришни маслаҳат бераётгани кўриниб
турарди.

Шурка қўлларини чўнтагига тикиб, у ёқдан-бу ёққа
юра бошлади. Унинг ҳардамхаёл қиёфаси бувисининг
юзи сингари ўйчан эди. У, умуман, бувисига жудаям ўх-
шарди; худди бувиси сингари қоқсуяк, ялпоқ юз,
кўзлари ҳам бувисиникидек кичкина, ақлли. Бироқ
уларнинг феъл-атвори бир-бирига сира ўшамасди. Кам-
пир — серғайрат, бақироқ, шахтсўз, серҳафсала аёл
Шурканинг ҳам ҳафсаласи дуруст, аммо у ўлгудай уят-
чан, камтар ва «тегманозик» эди.

* * *

Кечқурун Москвага телеграмма тайёрлашди. Кампир
айтиб турди, Шурка ёзди:

«Меҳрибон ўғилгинам, Паша, агар сен шуни хоҳласанг, мен қариб қолган бўлсам ҳамки, бир амаллаб албатта бораман...»

— Саломат бўлинг! — деди Шурка.— Телеграммани шунақа ёзарканми?

— Қанақа ёзади бўлмаса?

— Борамиз. Нуқта. Еки: Янги йилдан кейин борамиз. Нуқта. Имзо. Ойинг. Тамом.

Кампир ҳатто хафа бўлди.

— Олтинчида ўқийсану Шурка, тариқча ақлинг йўғ-а... Қачон эс киради сенга!

Шурка ҳам хафа бўлиб кетди.

— Марҳамат!— деди у.— Менга бари бир. Биласизми, биз бунақада қанчага тушамиз? Эски пулда йигирма сўмга.

Бувиси лабини қувача қилиб чўччайтирди. Ўйлаб-ўйлаб шундай деди:

— Унақа бўлса, бундоқ деб ёз... «Ўғлим, мен бу ерда бир-икки киши билан маслаҳатлашдим...»

Шурка ручкани столга ташлади.

— Мен бунақа деб ёзолмайман. Ахир, сизнинг бу ерда биров билан маслаҳатлашганингизни нима қизиғи бор? Почтада кулги бўламиз-ку.

— Мен нима десам шуни ёзасан!— буйруқ қилди кампир.— Нима, мен ўғлимдан йигирма сўмни аярмидим?

Шурка ручкани қўлга олди ва такаббурлик билан афтани буриштириб қоғозга эгилди.

«Азиз ўғлим Паша, мен бу ерда қўни-қўшнилари билан гаплашдим — ҳаммаси боравер, деяпти. Албатта, қариган чоғимда бу ғирт ваҳиманинг ўзи, лекин...»

— Почтада бари бир бошқатдан ёзишадди,— деб қўйдди Шурка.

— Қани, қўл теккизиб кўрсин-чи!

— Ўзингиз ҳам билмай қоласиз!

— У ёғини ёз: «Албатта, мен сал-пал қўрқаман, ле-

кин... хайр, майли. Янги йилдан кейин борамиз. Нуқта. Шурка билан. У энди катта йигит бўлиб қолган. Ёмон эмас, мўмин-қобилгина бола...»

Шурка ўзининг катта йигит ва мўмин-қобил бўлиб қолгани хусусидаги сўзларни тушириб қолдирди.

«...У ёнимда бўлса унча қўрқмасман. Ҳозирча хайр, ўғлим. Мен ўзим ҳам сизларни тоза...»

Шурка «жуда» деб ёзди.

«...соғиндим. Лоақал болаларингни кўрсам дейман. Нуқта. Ойинг».

— Ҳо-о-зир ҳисоблаймиз,— деди Шурка қувониб ва перони сўзларга санчиб-санчиб пичирлаганча санай бошлади,— бир, икки, уч, тўрт...

Бувиси унинг елкаси оша мўралаганча кутиб турарди.

— Эллик саккиз, эллик тўққиз, олтмиш! Тўғрими? Олтмишни ўттизга кўпайтирсак — бир минг саккиз юзми? Хўп! Юзга бўламиз — ўн саккиз ҳосил бўлади... Йигирма сўму нечаям тийин! — тантана билан эълон қилди у.

— Почтага ўзим бораман. Ҳисобниям тоза қотирдинг, донишманд...

— Марҳамат. Худди шунча чиқади. Уч-тўрт тийин хато қилган бўлишим мумкин...

...Соат ўн бирларда уларникига қўшниси, мактаб завхози Егор Лизунов кириб келди. Қампир унинг уйдагиларга, Егор ишдан қайтгач, бизникига кирсин, деб тайинлаб қўйган эди. Завхоз кўпни кўрган, самолётларда учган эди.

Егор нимпўстинини, шапкасини ечди, кенг кафти билан сочлари оқара бошлаган бошининг терини артди-да, стол ёнига ўтирди. Меҳмонхонада пичан ва эгар-жабдуқ ҳиди анқиб кетди.

— Хўш, шундоқ қилиб учадиган бўлдингларми?

Кампир қопқоқни кўтариб пол тагига — подвалга эмаклаб кирди, бир зумдан сўнг «яримта» олиб чиқди.

— Учмоқчимиз, Егор. Қани, бир чеккадан йўл-йўригини тушунтириб бер-чи.

— Тушунтирадиган жойи бормиди бунинг.— Егор кампирнинг пиво қуйишига очкўзлик эмас, бир қадар беписанд қараб қўйди,— шаҳарга борасизлар, «Бийск — Томск»ка ўтирасизлар. Поездда Новосибирсккача борасизлар-да, шаҳар ҳаво кассасини сўрайсизлар. Еки бўлмаса тўғри аэропортга борса ҳам бўлаверади.

— Шошма, шошма! Бопладинг-ку жуда. Бўлаверади эмиш. Сен қандоқ қилса бўлаверишини эмас, қандоқ қилиш кераклигини айт-да...

Кампир Егорнинг олдига пиво тўла стаканни суриб, унга қаттиқ тикилди.

Егор стаканни бармоқлари орасига олиб силади.

— Хўш, демак аввал Новосибирсккача борасизлар, кейин аэропортга қанақа қилиб боришни сўрайсизлар. Эслаб қол, Шурка.

— Ёзиб ол, Шурка,— буюрди кампир.

Шурка дафтаридан бир варақ тоза қоғоз йиртиб олиб ёзишга тутинди.

— Толмачевгача борасизлар. У ерда Москвага билет сотадиган жойни сўрайсизлар. Билет оласизлар-да, «ТУ — 104» га ўтириб, беш соатдан кейин Ватанимиз пойтахти Москвада бўласизлар.

Кампир иягини қоқсуяк кафтига тираганча Егорнинг гапига ташвишланиб қулоқ соларди. Егор ўзига бениҳоя осон кўринаётган бу сафар ҳақида гапирган сари кампирни тобора ваҳм босмоқда эди.

— Ҳа, айтмоқчи, ростдан ҳам Свердловскда қўниб ўтасизлар...

— Нега?

— Керак. Буни биздан сўраб ўтиришмайди. Қўнади, вассалом.— Егор, энди ичиш мумкин, деган қарорга келди.— Хўп бўлмаса! Сафарингиз бехатар бўлсин!

— Ма. Свердловскда қўнишни ўзимиз сўраймизми ёки ҳаммани қўндирадими?

Егор ичди, томоқ қириб, мўйловини сийпалади.

— Ҳаммани кўндиради. Пивонг жуда зўр экан, Маланья Васильевна. Қандоқ қилиб тайёрлайсан? Мени хотинимгаям ўргатсанг-чи...

Кампир унга яна бир стакан қуйиб берди.

— Хасислик қилмасанглар, пиво ҳам бинойидек бўлади.

— Қанақасига?— тушунмади Егор.

— Шакарни кўпроқ солинглар. Ҳамманглар нуқул арзонига югурасизлар. Шарбатга шакарни кўпроқ қўшсанглар — пиво жонивор ҳам пиводек бўлади. Шакар бу ёқда қолиб, ўрнига тамаки солишади... уят-э...

— Ҳа,— деди Егор ўйчан қиёфада. Кейин стаканни кўтариб, кампирга, Шуркага бир-бир қаради-да, ичиб юборди.— Ҳа-а,— деди яна.

— Албатта, шунақа-да. Аммо Новосибирскда эҳтиёт бўлинглар, адашиб кетманглар...

— Нимага?

— Ҳа, энди... шунчаки. Ҳар нима бўлиши мумкин.— Егор папирос тутатди, мўйловлари остидан қуюқ тутун чиқариб чекишга тушди.— Энг муҳими, Толмачевда кассаларни адаштириб юборманглар. Бўлмаса, нақ Владивостокка учиб кетишинглар мумкин-а!

Кампир ҳаяжонланиб, Егорга учинчи стаканни қуйиб берди. Егор уни бир зумда бўшатиб, томоқ қоқди-да, фикрини давом эттира бошлади.

— Баъзан шунақа бўлади: биров шарқий кассага келиб, билет беринг, дейди. Қаёққа билет сотиляпти, деб сўраб ҳам ўтирмайди. Қарабсизки, шўрлик бутунлай тескари тарафга кетиб қолади. Ҳа, эҳтиёт бўлинглар.

Кампир Егорга тўртинчи стаканни қуйиб берди. Егор энди қип-қизариб, мароқ билан сўзларди:

— Самолётда учиб учун юрак керак, юрак! Ердан кўтарилишинг билан дарров қўлингга конфет тутқзади.

— Конфет?

— Ҳа-да! Гўё шунчаки, парво қилманглар, дегандек.

Аслида эса энг катта хатар ана шунда бошланади. Ёки, дейлик, бир пайт «Камарларни боғла!»— деб қолади. «Нега?»— десанг, шундай қилиш керак, дейди. Шундай қилиш керакмиш. Очиғини айтавермайсанми — ағанаб кетишимиз мумкин, деб... Шундай қилиш керакмиш-а!

— Ё худо! Ё худо!— деди кампир.— Шунчалик экан... учиб нима зарил...

— Ҳа, энди чумчуқдан қўрққан тарик экмайди,— Егор пиво шишасига қараб қўйди.— Умуман, реактивлари анча тузук, сал ишончлироқ. Анавинақа парраклилар истаган пайтда бузилиб қолиши мумкин — кўриб-сизки... Кейин уларнинг мотори баъзан ёниб кетадиган одати бор.— Егор стулига ўрнашиброқ ўтирди, янги папирос тутатиб, тағин пиво шишасига тикилди. Кампир жойидан қимирламади.— Учиб кетяпмизу, бир вақт деразадан қарасам, ёняпти...

— Худойим-ей!— деди кампир овози қалтираб.

Шурканинг оғзи очилиб қолди.

— Ҳўш, мен албатта, жонимнинг борица бақирдим. Учувчи чопиб келди... Хуллас, мени сўкиб-сўкиб қайтиб кетди...— Ҳой дейди, нега бекорга ваҳима қилсан,— дейди. Гапини қарангу... У ерда мотори ёнаверсинмишда, мен тинчгина ўтиришим керак эмиш... Ана шунақа қилиқлари бор бу авиациянинг...

Шуркага бу гап ҳақиқатга хилоф бўлиб туюлди. У, учувчи алангани кўриб тезликни оширар ёки мажбуран қўнар, деб кутганди, йўқ, аксинча, Егорни уришиб берибди. Қизиқ...

— Мен бир нарсага ҳайронман,— давом этди Егор Шуркага юзланиб,— нима учун пассажирларга парашют берилмайди?

Шурка елкасини қисди. У пассажирларга парашют берилмаслигини билмас эди. Агар ҳақиқатан шунақа бўлса, ростдан ҳам ғалати экан.

Егор папирос қолдиғини гултувакка ташлаб ўрнидан турди, шишадан стаканига ўзи қуйиб олди.

— Пивонг қойилмақом экан-да, Маланья!

— Сен унақа зўр бераверма, маст бўлиб қоласан.

— Пиво, биласанми...— Егор бош чайқаб стаканни бўшатди.— Қ-ҳу! Шунақа деймизу, аммо реактив самолётлар... улар ҳам бари бир хавфли. Наригиси агар бузилса, пастга тошдай шўнғиб кетади. Булари бўлса... шундоқ жойининг ўзида... Кейин суяк-пуягингни ҳам топиб бўлмайди. Одамдан кийим-пийими билан бор-йўғи уч юз грамм қолади.

Егор қовоқ уйиб диққат билан пивога термилди. Кампир шишани олиб нариги хонага кириб кетди. Егор яна бирпас ўтирди-да, секин чайқалиб ўрнидан турди.

— Умуман, қўрқманглар,— деди баланд товушда,— фақат кабинадан узоқроққа — орқа томонга ўтиринглар-да, учаверинглар. Хўп, мен борай...

У лапанглаб эшик ёнига келди, нимпўстини ва шапкасини кийиб:

— Павел Игнатъевичга салом айтинглар,— деди.— Аммо-лекин, Маланья, пивони боплар экансан. Қойил!

Кампир Егорнинг дарров маст бўлиб қолганидан, бафуржароқ гаплаша олмаганидан норози эди.

— Куч-қувватдан кетибсан, Егор.

— Чарчабман, шунга.— Егор пўстинининг ёқасига илашган хашакни олиб ташлади,— хўжайинларга ёзда айтдим — ҳой, пичан гаглаб қўяйлик, деб! Қаёқда! Мана бу бўрондан кейин йўллар музлаб... ҳаммаёқ тойгончоқ... Бугун кун билан яхмалакда ўйин тушдик. Хўш, кейин, пивонг ҳам ўткир экан...— Егор бош тебратиб кулди.— Хўп, мен кетдим. Қўрқманглар, учаверинглар. Фақат кабинадан узоқроқ ўтиринглар. Хайр, кўришгунча...

— Хайр,— деди Шурка.

Егор чиқди, ташқаридан унинг баланд зинадан эҳтиёткорлик билан тушиб бораётгани, ҳовлидан ўтгани, дарвозани фижирлатиб очгани ва паст товушда хиргойи қилаётгани эшитилиб турар эди.

«Чексиз денгиз ястаниб ёт-а-ар...»

Ниҳоят, жимлик чўкди.

Кампир қоронғи деразага ўйчан ва ғамгин тикилиб ўтирарди. Шурка Егордан ёзиб олганларини қайта кўздан кечирди.

— Хавфли экан-ку, Шурка,— деди кампир.

— Бошқалар учишяпти-ку.

— Яхшиси поездда борсакмикан?

— Поездда? Менинг бутун каникулим йўлда ўтиб кетади-ю...

— Э, худойим-ей!— хўрсинди кампир.— Қани, ўтир, Павелга хат ёзамиз. Телеграммани йўқ қиламиз.

Шурка дафтарида яна тоза варақ йиртди.

— Демак, учмаймизми?

— Қаёққа учасан, ваҳимасини эшитдинг-ку. Худойим-ей! Уч юз грамм гўштинг қолармиш...

Шурка ўйланиб қолди.

— Ёз: «Азиз ўғилгинам, Паша, мен бу ерда йўл-йўриқ биладиган кишилар билан маслаҳатлашиб кўрдим...»

Шурка қоғоз устига энгашди.

«...Улар бизга самолёт қанақа учишини айтиб беришди... Ва биз Шурка билан яхшиси ёзда поездда бора қоламиз, деб қарор қилдик. Ҳозир ҳам бораверишимиз мумкин эди, аммо Шурканинг каникули тоза қисқа экан...»

Шурка икки-уч дақиқа перо қитирлатиб ўтирди-да, кейин ўзича ёзишга тутинди. «Энди, Паша тоға, сизга мен ўзим ёзаяпман. Бувимни Егор амаки айнитди, Лизунов бор-ку, бизнинг завхозимиз — эсингизда бўлса... У, масалан, шунақа нарсани айтиб берди: ойнадан қараб моторнинг ёнаётганини кўрганмиш. Агар шу рост бўлса, учувчи тезликни ошириб, алангани ўчирарди. Доим шундай қилишади-ку, ахир! Менимча, у орқа томондаги тутун чиқадиغان трубани кўриб, ваҳима кўтарган бўлса керак. Паша тоға, сиз бувимга тушунтиринг, ҳеч кўр-

қинчли жойи йўқ, деб ёзинг, аммо мен ёзганимни айтмай қўя қолинг. Бўлмаса, бувим ёзда ҳам бормайди. Полизда иш кўпайиб кетади, бир ёқда чўчқалар, товуқ, ўрдаклар... Биз, ҳар қалай, ҳалиям қишлоқилармиз-ку... Мен эса Москвани жудаям кўргим келади. Биз уни географиядан ҳам, тарихдан ҳам ўтамиз, аммо бари бир кўз билан кўргандек эмас-да, ўзингиз биласиз-ку. Егор амаки, пассажирларга парашют бермас эмиш. Бу ғирт туҳмат. Шунга бувим ишониб ўтирибди. Паша тоға, уни бир уялтиринг. Ахир у сизни ниҳоятда яхши кўради-ку. Сиз унга шундай деб айтинг: бу қанақаси, ойнажон, ўглингиз учувчи, Совет Иттифоқи Қаҳрамони бўлсаю сиз қандайдир арзимаган граждан самолётида учишга кўрқсангиз! Тағин келиб-келиб, биз товушдан тез учаётган бир пайтда-я! Унга шундай деб ёзинг, шу заҳоти учиб боради. Ахир у сиз билан жуда фахрланади-ку. Шахсан мен ҳам сиз билан фахрланаман. Лекин Москвани жуда кўргим келяпти. Хўп, ҳозирча хайр. Салом билан Александр».

Кампир эса ҳамон ҳижжалаб айтиб турар эди.

«...кузга томон борамиз. У вақтга келиб қўзиқоринлар ҳам бўлади, бирор нима тузлашга улгурамыз, тузукроқ мураббо пишириб оборамиз. Москвада ҳаммасини пулга сотиб оласизлар-ку. Кейин қўлда тайёрлаганимдек пишира олармиди? Шунақа гаплар, болажоним. Хотинингга, болаларингга мендан ва Шуркадан салом айт. Ҳозирча хайр». Ёздингми?

— Ёздим.

— Кампир хатни конвертга солиб, ўзи адрес ёзди:
«МОСКВА, ЛЕНИН проспекти, уй № 78, кв № 156.

Совет Иттифоқи Қаҳрамони Любавин Павел Игнатьевичга Сибирдаги онасидан».

У адресни ҳар доим ўзи ёзар, шунда анпқроқ бориб тегишини биларди.

— Хўп, бўлди. Хафа бўлма, Шурка. Ёзда борамиз.

— Хафа бўлаётганим йўқ. Лекин ҳар қалай бир ўйлаб кўринг: балки учиб кетаверармиз?

Кампир неварасига қараб қўйди-ю, ҳеч нима демади. Кечаси Шурка бувиснинг печка устида у ёнбошидан-бу ёнбошига ағдарилганини, секингина хўрсиниб пичирлаганларини эшитиб ётди. Шурканинг ҳам уйқуси келмади. Хаёл суриб ётди. Ҳаёт яқин-орада унга кўпдан-кўп ажойиботларни ҳады этаётгандек эди.

— Шурка!— чақириб қолди бувиси.

— Ҳа?

— Павелни Кремлга киргизса керак-а?

— Эҳтимол. Нимайди?

— Бирор марта ўша ерда бўлсам... кўрсам... армоним йўқ эди.

— Ҳозир у ерга ҳаммани киритаверади.

Кампир бир муддат индамади.

— Ҳаммани дейсанми?— деди ишонқирамай.

— Бизга Николай Васильевич айтиб берганлар.

Яна бир дақиқа жим ётишди.

— Буви, ўзиз ҳам қизиқсиз: ҳеч қўрқмайдиган одам шундан чўчиб ўтирибсиз-а,— деди Шурка норози оҳангда,— нимадан қўрқасиз, а?

— Ухла,— буюрди кампир,— сендақа ботирдан ўргилдим. Биринчи бўлиб иштонингни ҳўллаб қўярсан.

— Гаров ўйнаймизми, қўрқмайман?

— Ухла, ухла. Бўлмаса, эртага тагин мактабга кеч қоласан.

Шурка жимиб қолди.

РЕСТОРАНДАГИ ВОҚЕА

Н. шаҳридаги катта ресторанларнинг бирида сочи тап-тақир олинган, кийим-боши озода, чуваккина, ювош бир қария деразага хаёлчан боққанча таом келтиришларини кутиб ўтирар эди.

— Жой бўшми, отахон?— деб сўради кимдир орқадан, гулдираган йўғон товушда.

Чол чўчиб бошини кўтарди.

— Утиринг, марҳамат.

Коверкот матодан баҳайбат костюм кийган, пиджанинг яп-янги қора тугмачалари кўзни қамаштиргудек ялтиллаб турган бақувват йигит чолга рўбарў ўрнашди. Чол унинг кўзларига тикилиб қолди. Одам бунақаларга негадир завқланиб қарайди. Улар ўлгудек ишонувчан, содда бўлишади.

— Хўш, отахон,— деб сўради «айиқ полвон»,— қани, отамизми?

Қария мулоҳим жилмайди.

— Мен ичмайман-ку.

— Ие, нега?

— Қариччилик... Бизга тўғри келмайди энди.

Уларнинг тепасига келган официантка ҳам йигитга қизиқиш билан боқди.

— Бир шиша ароқ ва газакка бирон нарса,— деб буюртма берди йигит.— Кабобдан борми?

— Ароқ — фақат юз граммгина мумкин...

Йигит тушунмагандек анқайди.

— Нега энди?

— Негаки... ароқдан фақат юз граммгина берилади.
Қоида шунақа.

— Бу қанақаси?

— Нима қанақаси?

— Менга кўпроқ керак бўлса-чи?

Йигитни кузатиб ўтирган чол мийғида кулимсиради.

— Қизим,— деди у официанткага,— ахир менга ҳам юз грамм мумкин-ку, тўғрими? Шундоқ экан, икки юз қилиб олиб келавермайсизми унга.

— Мумкин эмас, дедимми, мумкин эмас! Хў-ўш, ка-боб... Тагин нима?

Йигит чолга ночор мўлтираб қаради.

— Бу қанақаси?.. Ҳазиллашяптими бу?

Қария жиддийлашиб официанткага юзланди:

— Ўзингиз биласиз-ку, энди... истисносиз қоида йўқ.
Кўриб турибсиз, девдай йигит... Юз грамм нима бўлади унга?

— Мумкин эмас,— хотиржам жавоб қайтарди официантка ва яна қониқиш билан хуррам жилмайиб йигитга боқди.— Тагин нима?

Йигит унинг хушчақчақ нигоҳини ўзича тушуниб:

— Уч юз грамм бўлсаям кошкийди, яхши қиз,— деди барваста елкаларини шўх учуриб қўяркан.

— Мумкин эмас. Гапиринг, яна нима?

Йигит энди астойдил ранжиди.

— Яна... юз шиша лимонад!

Официантка қўлидаги дафтарчасини шалпа ёпди.

— Яхшилаб ўйлаб олинглар, кейин чақирарсизлар.—
У тақ-туқ юриб столдан нари кетди.

— Киройи ичгандан кейин ёлчиброқ ичсанг-да,— деди йигит алам билан унинг ортидан қараб.— Шуям гап бўлди-ю...

— Расмиятчилик, билсангиз, фақат муассасаларни расво қилиб қолмайди...— дея ҳамдарад оҳангда сўз қўшди чол.— Бу ерда,— у чилчўпдек ингичка бармоғи билан

олпоқ дастурхонни чертиб қўйди,— бу ерда у яна рас-
войи радди шаклда намоён бўлади. Мабодо сизни би-
ронта бошлиқ ўз вақтида қабул қилмаса, балки банд-
дир, деб ўзингизга оз-моз тасалли берасиз. Аммо бу
ерда...

— Хўш, ҳар ҳолда нима қилиш керак?

— Коньяк буюринг. Кўнглингиз тусаганча бераве-
ради.

— Ростданми?

— Ҳа.

Йигит официанткага имо қилди. У яқинлашгач:

— Мен ўйлаб кўрдим,— деди йигит.— Бир шиша
коньяк ва иккита... Кабобга қалайсиз, отахон?

Қария бош чайқади.

— Мен ўзимга буюриб қўйган эдим.

— Демак, иккита кабоб, қанақаси бўлсаям иккита
салат... яна табакада қовурилган товуқ.

— Табака денг,— деб тузатди официантка, дафтар-
часига ёзиб оларкан.

— Билама-ан,— деди йигит.— Ҳазиллашяпман-да.

— Бўлдими?

— Бўлди.

Официантка кетди.

Йигит норози бош чайқади.

— Ростдан ҳам, қип-қизил расмиятчи-ку булар. Ахир
коньяк ароқдан кўра ўткирроқ-ку. Наҳотки шунни би-
лишмаса?..

— Балони билншар. Коньяк қимматроқ, ҳамма гап
ана шунда,— тушунтирди чол.— Бошқа ёқдан келганга
ўхшайсиз?

— Шундай. Эҳтиёт қисмлар учун келувдим. Бугун
бир амаллаб ундирдим, ювиш керак-да ахир.

— Сибирликмисиз?

— Йўқ, Уралданман.

— Ўхшайсиз...— табассум қилди қария.— Бир пайт-
лар Сибирда бўлганман, биламан...

— Сибирнинг қаерида?

— Владивостокда.

— Ҳа-а. Мен у ерда бўлмаганман.

Шу пайт музика бошланиб қолди. Йигит ўгирилиб созандаларга қаради. Ялтироқ кўйлаги қоматини сириб турган қиз микрофонга яқинлашиб, одамларга тикилганча, табассум қилди... Йигит юзини лоқайдгина четга бурди — у бунақаларни ёқтирмасди. Қиз қўшиқ бошлади. У шундай паст, лекин кутилмаган ширали овозда куйлардики, йигит беихтиёр тагин қайрилиб қаради. Қиз кўнглида ардоқлаб юрган, аммо ҳали учратмаган «йигити» ҳақида куйларди, қўшиғи алланечук ғалати эди: гўё бировга шунчаки сўзлаб бераётганга ўхшасада, гаплари беихтиёр қўшиқ бўлиб чиқарди. Гавдаси музика маромига мос тебранарди. Йигит ундан кўз узолмай қолди.

Залда иштаҳани қитиқловчи таом ҳиди анқир, ресторан говур-ғувурини музика ҳамда қизнинг овози босиб кетган эди. Дераза раҳларидаги гултувакларда фикус ўсимлиги қулф уриб ётган шинам зал тобора оромбахш бўлиб борарди.

Қиз йигитга янада кўпроқ ёқа бошлади. Йигит чолга назар ташлади. Қария машшоқларга терс ўгирилган кўйи унсиз ўтирарди... Бошини елкалари орасига олганча нурсиз кўзларини столга тиккан. Оғзи ярим очик, пастки лаби осилган.

— Келди,— деди у йигитнинг нигоҳини туйиб секингина. Сўнг гўё ўзини оқламоқчидек, қўшиқ таъсир қилган каби илжайиб қўйди.

Қиз эса ҳамон куйлар, хўрандаларга табассум улашар эди... Унинг табассумида самимиятдан йироқ алланарса яшириндек туюларди. Шунга қарамай, у гўзал ҳамда ғоят дадил эди.

Йигит иягини баркашдек кафтига тираганча қизга суқланиб боқарди.

— Қойи-ил,— деди у, қиз қўшиғини тугатгач.

— Оладиган нафақам унчалик кўп эмасу,— дея бирдан ёрилиб қолди қария,— лекин ҳаммасини шу ерда сарфлайман — унинг қандай куйлашини эшитиб ўтирман. Қалай, сизга ҳам ёқдими?

— Ҳа.

— Эътибор қилинг-а, у ҳали она сути оғзидан кетмаган норасида. Ҳарчанд ясанган, қовоқларини кўкартириб бўяган, ясама тиржайишларни хўп ўрганган бўлса ҳамки, ҳали бари бир гўдак. Уни кўриб баъзан кўзимга ёш келади.

— У тагин айтадими?

— Айтади. Чоракам ўн биргача.

Коньяк, кабоб, салатлар ва чолга шавла келтириб кўйишди.

— Жиндак ичмайсизми, отахон?— манзират қилди йигит.

Чол шишага тикилганча ўйланиб турди-да, қўл силтаб:

— Қуйсангиз қуйинг-э,— деди.— Йигирма беш граммгина...

Йигит жилмайди, кўкш рюмкани яримлатди, ўзига эса фужерни қилқиллатиб тўлдирдию ўйлаб ҳам ўтирмай бирдан кўтариб юборди.

— Оҳ, худойим-а!— деб хитоб қилди қария.

— Ҳа, отахон?

— Қойил, бопплар экансиз...

— Э, менга ўзи бунақаси кўп ёқмайди — ҳиди ғалати...

— Ҳавасим келди сизга... Касбингиз нима?

— Бригадирман. Ҳалиги... ўрмонда ёғоч тайёрловчиларга.

— Худо ҳаққи, сизларга ҳавас қиламан! Шаҳарга бамисоли бургутдек учиб келасизлару гуриллаган, қайноқ ҳаёт кўйнида юрганларингдан бу ер сизларга торлик қилиб қолади. Торлик қилади, яхши билман.

.. Иигит кабоб чайнаганча унинг гапларини тинглаб ўтирарди.

— Қани, олинг, отахон!

Қария қадаҳни бўшатгач, кекириб қўйди-да, шошапиша газак қилди.

— Ичмаганимга ҳам кўп бўлди, уч йилча.

— Нима, ёлғиз ўзингиз турасизми?

— Ёлғиз ўзим,— бош ирғади чол.

— Яккалик ёмон.

— Унчаликмас... Мен негадир бу ҳақда ўйламай қўйганман. Анави менга,— чол боягина қиз чиқиб ашула айтган томонга ишора қилди,— қизимга ўхшаб туюлади. Уз қизимдек яхши кўраман. Билмадим, тақдири не бўларкан, ўлгудек қўрқаман.

— У сизни танийдими?

— Қаёқдан танисин.

— Яхши айтар экан. Мен чийиллаб, чинқирадиганларни ёқтирмайман.

— Тўғри, тўғри...

Иигит қаддини ростлади-да, кафти билан кўрагига шап-шап уриб қўйди. Негадир баралла хўрсинди.

— Кабоби зўр экан аммо-лекин.

— Сизлар — ҳаётнинг қанақадир ҳақиқий хўжайинларига ўхшайсиз. Мен вақтида шунақа бўлолмаганман-да,— деб ғамгин пичирлади қария.

Машшоқлар созларини тағин қўлга олишди.

Яна бояги қиз чиқиб, микрофонни ўзига мослади.

Иигит чека бошлади.

— Келди,— деди у қиз томонга ишора қилиб,

Чол орқасига ўгирилиб, қизга ялт этиб назар ташлади.

— Кўз қурғур ўтмайди. Кўзойнак билан қарашга эса... ийманаман, ёқтирмайман. Баъзи-баъзида фойдаланмасам...

Қиз яна қўшиғини бошлади. Қўшиқ, унинг қандай-

дир индамас, одамови йигитни севиб, азиятлар чеккани, аммо бари бир кўнгил узолмагани хусусида эди.

Йигит жимгина тинглаб, ўйчан жилмайиб ўтирарди. Қария тагин ўз хаёлларига шўнғиб кетган, нигоҳи сўник, пастки лаби осилган эди.

Қиз ҳамон фақат «ҳа ва йўқ» дейишнигина биладиган ўша дардисарни қандоқ севиб қолгани ҳақида куйларди. Шўх, ҳазил қўшиқ. Қиз худди атай куйламаётганга, балки ўз саргузаштини жўнгина баён қилиб бераётганга ўхшарди. У сирини ҳаммага ошкор этаётганидан ҳам заррача чўчимас, шу қадар ёқимтой, суюкли туюлар эди...

Йигит юрагида жўшқин, ажиб бир қувонч туйди. Турмуш ўзининг барча ташвишу юмушлари билан бениҳоя йироқлашиб кетгандек туюлди унга. Оламда гўёки фақат қизнинг товушию қўшиғи қолгандек. Ана шу оромбахш, куй-қўшиқларга тўла оламга қадам қўясану ўзингни чексиз бахт оғушида сезасан...

— Яна биттадан олайлик, отахон!— дея йигит ўзига ва чолга қуйди.

Қария итоаткорлик билан ичишга ичдию сўнг бошини сарак-сарак қилиб:

— Нима бўляпти ўзи менга,— деди.

— Ҳеч нарса қилмайди, отахон... Мен ҳам негадир унга ачишиб кетяпман,— деб тан олди йигит.— Қаёқдаги маст-аластларга қўшиқ айтиб ўтирса-я...

— Ана, ана, топдинг!— дея чол оппоқ, чилчўпдек бармоғини бигиз қилди.— Уйлан шунга сен! Уйлангинда, бирор ёққа олиб кет. Сибиргами... Қўлингдан келадик-ку ахир... Гавдангни қара!..

— Биринчидан, мен уйланганман, отахон,— эътироз билдирди йигит.— Кейин у Сибирга борармикан? Нима дейсиз?..

— Менимча, сендай йигит билан жон деб кстади.

— Худо билади-да.

Қариянинг кайфи ошиб қолган эди. У оғзини артиб,

ғижимланган сочиқни столга ташлади ва қизнишиб-нас-хат оҳангида гап бошлади:

— Ҳеч қачон бунақа «борадими, йўқми» деб мулоҳаза қилиб ўтирмаслик керак. Бандаси ёрдамингга муҳтожлигини кўрдингми — иккиланмай ёрдам бер. Мижговланиб ўтирма. Қолаверса, худо ҳеч нарсадан қисмаган экан — қўлингдан истаган иш келади!

— Нималар деяпсиз, отахон,— деб йигит тағин эътироз билдира бошлади,— мен уйланганман, ахир!

— Гап ундас... Шунчаки, индаллосини айтяпманда... Жиндак қуй менга. Бугун негадир жуда кўнглим хуш.

Успирин кўкиш рюмкани, сўнг ўзининг фужерини тўлдирди.

— Сени кўриб, ажойиб бир одам эсимга тушди,— деди чол.— Қийқиришга қалайсан?

— Қанақа қийқириш?— ҳангу манг бўлиб сўради йигит.

— Қани, бир бақириб кўр-чи!

— Нега-а?

— Эшитиб кўраман-да. Қани, ҳа!..

— Ахир бизни қувиб солишади-ку бу ердан.

— Э-э... Тупурмайсанми! Айиқчасига бир бўкир, илтимос.

Успирин қўлидаги фужерни столга қўйди-да, нафасини ростлаб олгач, наъра тортди.

Рақс тушаётганлар бехос тўхтаб қолди, чор атрофдагилар ҳам чўчиб уларга юзланишди.

Қария йигитга мароқ билан тикиларди.

— Қойи-ил. Бир дўстим бўларди, уям расм муаллими эди... Бўйи сендан сал тикроқ... Оҳ, қандоқ бўкирарди у, қандоқ бўкирарди! Кейин йўлбарс овловчиларга қўшилиб кетди. Йўлбарсни қандай тутишларини биласанми? Йўлбарсга қараб тўрт томондан бўкиришади, йўлбарс бундан эсанкираб, орқа оёқларига чўнқайиб қолади, шунда...

Хонанда яна чиқиб, нотаниш бир қўшиқни куйлай бошлади. Йигит қўшиқнинг сўзларини яхши тушунолмади сирасини айтганда, тушунгиси ҳам келмасди ўзи. Тагин боягидек, бошини чангаллаганча чурқ этмасдан тинглаб ўтирарди.

— Ростдан ҳам олиб кетайлик шу қизни,— деб таклиф қилди у бир пайт чолга.— Клубимизда қўшиқ айтиб юрарди.

— Бўпти. Мен ҳам ташвишдан қутулиб, тинчиб қолардим. Шундай қилайлик, Ваня!

— Менинг отим — Семён.

— Бари бир — нима фарқи бор? Ке, ўғлим, шу бир инсонни ҳалокатдан қутқазайлик!

Йигит чолнинг сўзларини эшитаркан, мижжалари ёшланди. Стол устидаги гурзидек муштлири ўз-ўзидан маҳкам тугилди.

— Сен ҳам мен билан кетасан,— деб бирдан ҳайқирди у.

— Менми? Бораман! Албатта!— Қария қоқсуяк муштини столга уриб қўйди.— Биз уни ҳақиқий хонанда қилиб тарбиялаймиз! Мени бу ишдан оз-моз хабарим бор.

Шу пайт официантка уларга яқинлашди.

— Тинчликми, ўртоқлар? Нега шовқин соласиз?.. Урмонда эмассизлар-ку, тўғрими?

— Хотиржам бўлинг,— деди йигит.— Ҳаммасига ақлимиз етади, худога шукур.

— Сиз билан ҳисоб-китоб қиламизми?— Официантка чолга юзланиб сўради.

— Кўнглингиз тўқ бўлаверсин,— деб жавоб қайтарди қария.— Бошқа ишларингизни қилиб туринг.

Официантка унга ажабланиб қарай-қарай, нари кетди.

— Умр бўйи кучли бўлишни орзу қилдим, одамларнинг мушкулини осон қилай дедим, бироқ қўлимдан келмади, мен ожиз: бир кимсаман.

— Кўп ҳам куюнаверма,— деди йигит уни юпатишга уриниб.— Кўряпсанми мана буни?— У чўқмордек муштини кўрсатди.— Мен билан бўлсанг панд емайсан. Кимки йўлни тўеса, шу заҳоти ора очди қилиб қўя қоламиз.

— Оҳ, мен қандай бемаъни яшадим-а, Ваня! Аттанг... Ҳатто севмаганман ҳам — севишдан қўрққанман, худо ҳаққи.

— Нега?

Чол унинг саволига эътибор бермай, давом этди:

— Худди анавинга ўхшаган биттаси бўларди, у ҳам қўшиқ айтарди... Зўр айтарди аммо-лекин! Мен ҳам худди мана шундай ўтириб унинг қўшиғини тинглардим. Уни ҳам қутқариш керак эди, тушунасанми, унга ҳам ёрдам бериш керак эди! У ерда офицерлар ҳам бўларди. Эҳ-ҳе, кўп бўлди бунга. Келишган офицерлар эди!.. Эҳ, лаънати!— Қариянинг боши силкиниб кетди.— Эҳтимол, бировларга ўхшаб ичганимда, хатолар қилганимда, журъатлироқ бўлармидим! Мен ахир ҳаётда бирон хато қилмаганман-да, Ваня!— У кўкрагига муштлади, нурсиз кўзларини пирпиратди.— Умр бўйи бирон марта ножўя иш қилмаган бўлсам-а! Ишонасанми шунга?

— Яхши-да. Нимаси ёмон?

— Ёмон, Ваня, ёмо-он! Бирор марта-я! Ахир бу пасткашлик, ахир бу даҳшат! Менга ачиниб қараганларида севишади, деб ўйлабман, ўзим севганимда эса — қўрқибман, минг хил андишаю мулоҳазаларга борибман...

— Кўпроқ ичиб қўйдинг шекилли, отахон,— деди йигит.— Мана бундан газак қилгин...

— Сен буларни тушунмайсан — бунақа нарсаларни тушунмаслик қандай яхши!

— Хўш, Сибирга кетадиган бўлдикми ахир?

— Кетамиз, албатта кетамиз. Мен манавини ичиб олай?

— Ича қол,— рухсат берди йигит.

Қария коньякни охиригача ичдию рюмкани ерга ур-

ди. Рюмка чил-чил синиб, сочилиб кетди. Чол кўкрагини столга ташлаб ҳўнграб юборди.

Шу заҳоти эшик оғасию официанткалар югуриб қолишди. Йигит кўзларини қисиб уларга осойишта боқарди. У чолни ҳимоя қилишга тайёр эди. Ҳатто ҳозир ўзининг шундай кўмакка асқатишини жуда-жуда истарди ҳам.

— Нима гап?

— Ҳеч гап йўқ. Биз Сибирга кетяпмиз,— деди йигит оғзини тўлдириб.

— Сибирга кетсанглар яхши, лекин безориликнинг нима кераги бор?

— Безорилик қилганимиз йўқ, қўшиқ эшитяпмиз.

— Ахир у жуда ёмон айтяпти, Ваня! Жуда ёмон, даҳшатли даражада ёмон!— дерди чол кўз ёши аралаш хиқиллаб.— Сен ундан яхшироқ бўкирасан. Маънироқ. Ахир у мутлақо айтолмайди! Лекин гап бундамас, сираям бундамас...

— Рюмканинг пулини ким тўлайди?

— Мен,— деди йигит чолга таажжубланиб тикиларкан.— Ҳаммасини ўзим тўлайман.

Официантка йигит билан ҳисоб-китоб қиларкан, чол ярғоқ калласини қўллари устига қўйиб, паст товушда йиғлар ва ўқтин-ўқтин ғудраниб қўяр эди:

— Эҳ, Ваня, Ваня... айиқ полвоним... Қандоқ бўкирдинг-а! Бургутсан!.. Тайгага учиб кетамиз. Учиб кетамиз...

— Бу одамнинг кимлигини билмайсизми?— деб оҳиста сўради официантка.

— Бу киши...— йигит ўйланиб қолди.— Бу киши йирик бир зиёли. Ҳозир пенсияда.

Официантка чолга ачиниб боқди.

— Бу ерда тез-тез бўлиб туради, аммо сира ичмасди. Бугун негадир... ўзингиз кузатиб қўйинг, тагин бироу жойда ётиб қолмасин.

«Айиқ полвон» индамай ўрнидан турди-да, чолнинг қўлтиғидан олиб эшикка бошлади. Қария қаршилик қилмади, фақат:

— Қаёққа кетяпмиз, Ваня?— деб сўради.

— Ҳозир меҳмонхонага, менинг жойимга. Эртага эса Сибирга жўнаймиз.

Меҳмонхона навбатчиси тархашлик қилиб, чолни ичкарига қўймади. Қарияни суяб турган йигитнинг зардаси қайнаб кетди; навбатчига ёни билан ўгирилиб:

— Чўнтакни кавланг, пул бор. Олинг, хоҳлаганингизча олинг, фақат бунақа вайсаманг, илтимос,— деди.

Бу гап навбатчининг нафсониятига қаттиқ теккан бўлса-да, калитни берди, аммо кескин оҳангда огоҳландирди:

— Эртагаёқ бу ердан қорангиз ўчади.

— Шундоғам эртага биз Сибирга кетяпмиз.

— Сибирга-я, Ваня! Ўша ёқда одамга ўхшаб ўлай лоақал,— дея гудранди чол.— Калит солиб ўтирасанми эшикка — яхшилаб бир теп,— ўтиниб гапирди у.— Илтимос, бошлаб бир теп. Кейин тўлаймиз-ку.

— Секинроқ,— деб гўлдиради йигит.— Ўзингни тут бир оз. Жуда тўполон қилиб юбординг-а!.. Янги қонундан хабаринг бордир — иккаламизга ҳам шу туришда ўн беш суткадан бериворншлар мумкин.

— Э, қ-қўрқма!

Хонага киришгач, йигит қарияни авайлаб каравотга ётқизди, пойабзалини ечди, пиджагига қўл чўзган эди, чол негадир кўнмади:

— Қўявер, шундоқ ётаман... Ачинмасман, куюнмасман, бўзламасман ҳам... Есениндан.

— Майли, яхши,— деди йигит.— Ухла.— У чироқни ўчириб, диванга чўзилди.

— Сибирга кетамиз-а, Ваня?— деб сўради чол яна.

- Ҳа. Эртага. Ҳозир эса ухлаш керак.
- Ухлаймиз, ухлаймиз. Эҳ, Ваня, Ваня...
- Бўлди энди, отахон, ухла.

* * *

...Йигит эрталаб уйғониб стол устида ётган бир парча қоғозга кўзи тушди.

«Ваня, мен сен билан Сибирга кетолмайман. Ҳаммаси учун сенга раҳмат. Хайр, омон бўл».

Қария ҳеч қаерда йўқ эди. Уни, тонг қоронғисида кетиб қолган, деб айтишди.

ДУМБУЛ

Хотини уни «Думбул» деб чақирарди. Баъзан эркалаган бўлиб ҳам шундай дерди.

Думбулнинг ғалати одати бор эди: доимо бир балога йўлиқиб юрарди. У буни истамас, бундан изтироб чекар, бироқ муттасил ана шундай майда-чуйда, аммо одамга алам қиладиган савдоларга дучор бўлаверарди.

Мана, у бир гал сафарга чиққанида рўй берган ҳангомалар.

У отпускаи олиб, Уралдаги ўн икки йилдан бери кўришмаган акасиникига бориб келадиган бўлди.

— Анув... чўқтирма қани? Битюр¹га ўхшаган бор эди-ку!— деб бақирди Думбул бостирмадан.

— Қаёқдан биламан?

— Ахир, ҳаммаси шу ерда ётувди-ку!— Думбул кўкмиртир-оқиш кўзлари билан хўмрайиб қарашга уринди.— Ҳамма нарса турибди-ку, битта ўшани ер ютармиди?

— Битюрга ўхшаган дейсанми?

— Ҳа-да!.. Чўртан балиқники...

— Бўлмаса, билмасдан қовуриб юборибман-да!..

Думбул бирпас жим бўлиб қолди.

— Хўш, қалай экан?

— Нима?

¹ Битюръ — муштлашганда кафтга боғлаб уриладиган қўйма қўлам (шова). Сибирда «наладошник» деб ҳам ишлатилади (тарж).

— Мазали эканми? Ха-ха-ха!— у аскияни мутлақо эпполмас, бироқ қойил қилишга иштиёқи баланд эди.— Тишларинг омонми ишқилиб? Ахир, у қўлам-ку!..

...Ярим кечагача ивирсиб йўл тараддудини кўришди.

Тонг қоронғисида эса Думбул чамадонини кўтариб қишлоқ кўчасидан борарди.

«Йўл бўлсин?»— деб сўраган кишиларга:

— Уралга! Уралга!— дея жавоб берар, шунда бўлиқ, гўштор юзи ва ўткир кўзлари унинг олис йўлларга бўлган беписанд муносабатини ифода этарди. Нима қипти, олис сафарлар уни кўрқита оларканми?— Уралга!— дерди у.— Одам деган мундай қимирлаб туриши керак, пўпанак босиб ётавермасдан.

Аммо Уралгача ҳали узоқ эди.

Район марказидаги шаҳаргача эсон-омон етиб келди. Энди у ёғига билет олиб, поездга ўтириши лозим эди.

Ҳали барвақтлиги учун Думбул жиянларига совғасалом, қанд-қурс харид қилмоқчи бўлди... Озиқ-овқат магазинига кириб, навбатга турди. Унинг олдида шляпа кийган бир киши, ундан олдинроқда эса лабини бўяган семиз хотин турарди. Хотин шляпали кишига паст товушда қизишиб тез-тез гапирар эди:

— Буни қаранг-а, одам ҳам шунчалик қўпол, бефаросат бўлар экан! Хўп, яхши, унинг склерози борликка бор. Ҳали ҳеч ким унга пенсияга чиқинг, дейишга тили бормаган эди. Анави бўлса ўзи коллективга кечагина бошлиқ бўлиб келди-ю, дарров: «Александр Семёнч, балки пенсияга чиқарсиз», дейди. Сур-р-бет!

Шляпали киши бош ирғаб, маъқулларди.

— Ҳа, ҳа... Ҳозир улар ҳаммаси шунақа бўп кетган. Склероз эмиш-а... Хўш, Сумбатич-чи?.. У ҳам кейинги вақтларда текстни эслаб қололмайдиган бўлган. Анави-чи, хотин ҳам бор эди-ку. Анув... отинг қурғур?..

Думбул шаҳарликларни ҳурмат қиларди. Ҳаммасини эмас, албатта: безори ва сотувчиларни ҳурмат қилмас, улардан ҳайиқарди.

Унинг навбати келди. Қонфет, уч плитка шоколад, тешик кулча сотиб олди-да, харид қилган нарсаларини чамадонга жойлаш учун четроққа ўтди. Чамадонини ерга қўйиб очди, совғаларни сола бошлади... Шу пайт рўпарасидаги пештахта тагига кўзи тушиб қолди. Ерда, одамларнинг оёғи остида эллик сўмлик пул ётарди. Қовурғаси синмаган шаполоқдек кўк элликталик шундоққина ерда ётар — ҳеч ким кўрмас эди. Думбул қувонганидан ҳатто титраб кетди. Кўзларида ўт ёнди. Бирортаси ўзидан олдин айтиб қўймаслиги учун навбатда турганларга буни мумкин қадар хушчақчақ йўсинда маълум қилиш мақсадида шоша-пиша ақллироқ гап қидира бошлади.

— Жа... меъдаларинг тўқ экан, граждандар!— деди баланд ва қувноқ оҳангда.

Ҳамма унга ялт этиб қаради.

— Масалан, биз томонларда бунақа пулларни оёқ остига олиб тепкилашмайди.— Бу гапни эшитиб одамлар хиёл ҳаяжонга тушиб қолишди.— Уч сўммас, беш сўммас, бутун бошли элликталик-а! Шунча пулни топниш учун ўн беш кун ишлаш керак. Шундоқ пайтда пул эгасиз бўлиб ётса!

«Анави шляпали туширган бўлса керак», деб тахмин қилди Думбул.

Пулни пештахтанинг кўзга кўринарли жойига қўйиб, кутишга қарор қилдилар.

— Ҳозир эгаси ҳовлиқиб келиб қолади,— деди сотувчи аёл.

Думбул магазиндан кайфи чоғ бўлиб чиқди. «Масалан, биз томонларда бунақа пулларни оёқ остига олиб тепкилашмайди!»— дедими. Бошлади-да. Гапининг қойилмақом чиққани ҳадеб унга завқ бағишларди. Бирдан таққа тўхтади: омонат кассада ўзига худди шунақа элликталик ва битта йнгирма беш сўмлик беришгани эсига тушди. Йнгирма бешталикни ҳозир майдалади,

элликталик чўнтагида бўлиши керак... Чўнтагига қўл суқса — йўқ. У ёқ-бу ёқни қаради — йўқ.

— Ҳзимнинг пулим экан-ку!— деб юборди Думбул.— Вой онангни!.. Ҳзимники экан-ку!

Алам қилганидан, ҳатто юрагининг тагида бир нарса жиғиллаб кетгандек бўлди. Бир кўнгли шартта кириб: «Гражданлар, бу мени пулим. Омонат кассада битта йигирма бешталик, битта элликталик олувдим. Йигирма бешталикни ҳозир майдаладим, элликталикни бўлса — йўқ», дегиси келди-ю, бироқ бу гапи кўпчиликини шубҳалантиришини ўйлаб қолди, улар: «қаранглар-а, эгаси чиқмаганидан кейин ўмаришни пайнга тушибди-да», деб ўйлаши мумкинлигини эслаб, бўшашиди. Йўқ, эплотмайди. Бу лаънати қоғозга қўл чўзолмайди. Қайтиб бериш-бермасликлариям даргумон.

— Э, худо-ей, мен нега шунақаман-а?— дея алам билан хитоб қиларди Думбул.— Энди нима қилдим?..

Уйга ҳали бир қур кириб-чиқиши керак эди.

У лоақал пулга назар солиш илинжида магазинга яқинлашди, эшик олдида туриб-туриб... ичкари кирмади. Йўқ, бу аламга чидолмайди. Юраги тарс ёрилиб кетса ажабмас.

Автобусда уйига қайтаркан, секингина сўкинар, бир амаллаб ўзини босиб олишга уринарди; ҳали хотинга ҳисоб бериш ҳам бор.

Омонат кассадан яна битта элликталик олишди.

Думбул хотинидан хўп дашном эшитди. Унинг ниҳоятда лалайган кимса эканлигини кўрсатиб қўйиш учун хотини икки марта човли билан туририб ҳам қолди. Мана энди у ғужанак бўлиб ётганча поездда борарди. Бироқ бора-бора дилснёҳлиги тарқалди. Дераза ортидан ўрмонлар, қишлоқлар лип-лип этиб ўтар эди... Турли-туман одамлар кириб-чиқишар, турли ҳангома-лар ҳикоя қилишарди. Тамбурда чекиб туришганида Думбул ҳам қандайдир знёлинамо ўртоққа бир воқеани айтиб бергиси келиб кетди.

— Бизнинг қўшни қишлоқдаям денг, бир аҳмоқ... Ёниб турган палёни олиб онасини қувиб қопти, денг. Фирт маст. Онаси бўлса қочиб боряпти-ю, ҳадеб: «Қўлингга эҳтиёт бўл!— деб бақиради.— Қўлингги куйдириб олма, болам!»— дейди. Ўзи ўлай деса ҳам ўглининг гамини еяпти, денг. У маст тўнғиз бўлса онасига қараб бўқирди. Буни қаранг, одам деганиям шунчалик қўпол, бефаросат бўлар экан!..

— Ўзингиз тўқиб чиқардингизми?— деб қолди зиёлинамо ўртоқ Думбулга кўзойнак тепасидан чақчайиб, кескин тарзда.

— Нега энди?— ҳайрон бўлди Думбул.— Бизда дарёнинг нариги бетида қишлоқ бор, Ременское деган...

Зиёлинамо ўртоқ ойнага ўгирилиб олдию бошқа гапирмади.

Поезддан тушгач, Думбул яна маҳаллий линиядаги самолётда бир ярим соат учиши керак эди. У қачонлардир, бир замонларда учиб кўрганди. Самолётга юраги увушиброқ чиқаркан, «Наҳотки, бир ярим соат мобайнида бунинг бирорта ҳам мурвати бизилмаса!»— деб ўйлаб қўйди. Йўқ, кейин дадил тортиб қолди. Ҳатто ёнидаги газета ўқиб ўтирган шериги билан гаплашгиси ҳам келди. Бироқ шеригига тирик одам билан гаплашишдан кўра газетадаги нарсалар қизиқроқ туюлди шекилли, гап гапга қовушмади. Думбул эса бир нарсани билишни жудаям истарди: у самолётда овқат беришадми, деб эшитганди. Аммо нима учундир ҳалигача овқатдан дарак йўқ. Унинг бўлса самолётда бир овқат егиси келарди. Қизиқ-да!

«Зиқналик қилишяпти», деб хулоса чиқарди ўзинча.

У пастга тикила бошлади. Пастда булут тоғлари кўзга чалинарди. Думбул негадир бу манзара чиройлими-йўқми, бунисини аниқлаб бир қарорга келолмади. Атрофдагиларнинг ҳаммаси: «Эҳ, анавининг чиройлилигини қаранглар», деб хитоб қилишарди. У кўнглида фақат биттагина аҳмақона истак — шу булутларга момиқ

вахтага йиқилгандек қулаб тушиш хоҳишини туйди, холос. Яна у: «Тавба, нега мен ҳеч нарсага ҳайрон бўлмаяпман? Ахир, пастда салкам беш километрли масофа бор-ку», деб ўйлаб ҳам қўйди. Шу беш километр ерда қанча бўлишини хаёлан чамалаб, ҳайратга тушиш учун ўз олдига келтиришга уриниб кўрди — бироқ ҳайрон қолмади.

— Ана одамзод!.. Зап ўйлаб топганми,— деди у қўш-гисига.

Шериги унга қараб қўйди-да, лоқ-мим демай, тағин газетасини шилдирата бошлади.

— Камарларни боғланглар!— деди истараси иссиқ ёш жувон.— Қўняпмиз.

Думбул камарни итоаткорона боғлади. Шериги эса парвойи фалак. Думбул уни секингина туртди:

— Камарни боғлар эканмиз.

— Ҳечқиси йўқ,— деди шериги ва газетани бир четга қўйиб ўриндиқ суянчиғига ясланаркан, гўё алланарсани эслагандек:— Болалар — ҳаётнинг гули, уларни экаётганда бош томонини пастга қилиб тескари ўтқаз-иш керак,— деб қўйди.

— Бу... қанақасига?— тушунмади Думбул.

Газетхон қаттиқ кулиб юборди-да, аммо бир оғиз ҳам гапирмади.

Самолёт тез пастлай бошлади. Шиддат билан орқага чекинаётган ер қўл чўзса етгудек кўринар, бироқ филдиракларнинг ерга урилишидан ҳамон дарак йўқ эди. Кейинчалик биладиган кишиларнинг айтишига қараганда учувчи мўлжални нотўғри олиб, қовун туширган экан. Ниҳоят, филдираклар қандайдир қаттиқ нарсага урилиб, самолёт шундай сакрашга тушдики, ҳатто аллакимнинг тишлари такиллагани, ёнжирлаб кетгани ҳам эшитилди. Бояги газетхон «мулла» жойидан учиб кетди, тепакал боши билан Думбулга калла қўйиб, иллюминаторга қапишиб қолди. Зум ўтмай оёқ остига ялпайиб тушди. Шу муддат ичида чурқ этган бирор товуш чиқар-

мади. Бошқалар ҳам лом-ним дейишмас — шу нарса Думбулни айниқса ҳайратга соларди. У ҳам индамай ўтираверди. Ниҳоят, самолёт силкинишдан тўхтади. Эс-ҳушини йиғишга улгурган баъзи одамлар иллюминатордан мўралаб, самолёт картошка даласига қўнганини пайқашди. Пилот кабинасидан бадқовоқ учувчи чиқиб, эшикка йўналди. Кимдир ундан аста сўради:

— Назаримда, картошка полизига қўндик шекилли?

— Нима, кўрмаяпсизми?— деб тўнғиллади учувчи.

Бояги қўрқув тарқаб, баъзи хушчақчақ йўловчилар журъатсизгина ҳазил-мутойиба қилишга уриниб кўришди.

Тепакал газетхон зўр бериб сунъий танглай тишларини қидирарди. Камарини бўшатиб Думбул ҳам қидиришга тушди.

— Шуми?!— деб сўради у суюниб ва танглай тишини газетхонга узатди. «Мулла» тепакал бошигача қипқизариб кетган эди.

— Қўл билан ушлаш албатта шартми?!— деб қичқирди у тутақиб.

Думбул довдираб қолди.

— Бўлмаса нима билан ушлайди?

— Мен энди уни қаерда қайнатаман? Хўш, қаерда?!

Бунисини Думбул ҳам билмасди.

— Мен билан юра қолинг,— таклиф этди у.— Бу ерда менинг акам яшайди, ўша ерда қайната қоламиз... Сиз мени унга микроб юқтирди, деб хавотирланяпсизми? Улай агар, менда йўқ... микроб.

Газетхон Думбулга ҳайрон бўлиб қараб турди-да, бақирришдан тўхтади.

Аэропортда Думбул хотинига телеграмма ёзди:

«Ерга қўндик. Сирень новдасини кўксимга тутма, жоним Груша, мени унутма. Васятка».

Ўзи қоқсуяк, ўлгудек заҳар телеграфчи аёл телеграммани ўқиб кўрди-ю:

— Бошқатдан ёзинг,— деди.— Қап-катта одам... боғча боласи эмассиз-ку.

— Нега?— сўради Думбул.— Мен унга хатларимда доим шунақа деб ёзаман. Ахир, бу менинг хотиним-ку!.. Сиз эҳтимол, бошқача ўйлаётгандирсиз...

— Хатда хоҳлаган нарсангизни ёзишингиз мумкин,— телеграмма эса — алоқа турн. Бу очиқ текст.

Думбул қайта кўчирди.

«Ёрга қўндик. Ҳаммаси жойида. Васятка».

Телеграфчи аёл «Ёрга қўндик» ва «Васятка», дегак сўзларни «Ётиб келдик», «Василий» деб тузатиб чиқди.

— «Ёрга қўндик»миш... Нима, сиз космонавтмидингиз?

— Хўп, майли,— деди Думбул.— Шундоқ бўла қолсин.

...Думбул акаси Дмитрий, тагин учта жияни борлигини билар эди... Қаранг, янгаси ҳам бўлиши кераклиги негадир сираям эсига келмабди. У янгасини ҳеч қачон кўрмаганди. Айнан ана шу келинойиси ҳамма ишнинг белига тепди, бутун отпускани ҳаром қилди. У нима учундир Думбулни бир кўришдаёқ жини суймай қолди.

Ака-ука кечқурун ичишди, сўнгра Думбул хирқироқ товуш билан хиргойн бошлади:

Тера-а-а-клар...

Тера-а-а-клар...

Янгаси Софья Ивановна нариги хонадан мўралади:

— Бўкирмасликнинг иложин борми? Ахир, вокзалда эмассиз-ку, тўғрими?— дея қаҳр билан сўради-да, қарсиллатиб эшикни ёпди.

Акаси Дмитрий ўнғайсиз аҳволга тушиб қолди.

— Ҳалиги... болалар ухлаяпти шекилли. Асли... ўзи ёмон хотинмас.

Яна ичдилар. Ёшлик пайтлари, ота-оналарини эслаб кетишди.

— Эсингдами?— қувониб сўради акаси.— Э, сен қаёқдан ҳам эслардинг! Ҳали эмизикли эдинг... Мени сенинг олдингда қолдиришарди, мен эса сени ўпа бошлардим. Бир марта, ҳатто ўпавериб кўкартириб юборибман. Бу қилиғим учун роса адабимни беришарди. Ахийри, мени сенинг олдингда қолдирмайдиган бўлишди. Бари бир, сал кўздан қочиришдим, тамом, мен яна тепангда пайдо бўлиб ўпавераман, дегин! Жин урсин, ким билади қаёқдан ёпишиб олганди бу одат. Мишиғимни аранг эплайману ўпишни... била қолганимни қара...

— Эсингдами?!— дея Думбул ҳам жонланиб кетди.— Эсингдами, сен мени ҳалиги...

— Бас қиласизларми, йўқми?— жаҳл билан вижиллади Софья Ивановна.— Сенларнинг мишиқларингу ўпишларингни эшитаман деб кимнинг кўзи учиб турибди? Топган гапини қарангу!..

— Кўчага чиқа қолайлик,— деди Думбул.

Ташқарига чиқиб, уй биқинидаги скамейкага ўтиришди.

— Эсингдами?..— давом этди Думбул.

Аммо Дмитрий тўсатдан йиғлаб юборди-да, тиззасининг кўзига муштлай бошлади.

— Мана, кўраётган куним! Кўрдингми? Одам деган ҳам шунчалик тошмеҳр, шунчалик ёвуз бўладими?.. Шунчалик ҳам бўладими, а!

Думбул акасини юпатишга уринди.

— Қўйсанг-чи, хафа бўлма. Керакмас. Буларнинг бўлган-тургани ўзи шу... Тошмеҳр эмас. Ҳаммасининг бир нўхати кам. Менкиям шунақа-да.

— Нимага рўйхушлик бермади, а?! Нимага? Ахир, сенга рўйхушлик бермаяпти-ку... Нимага ахир?

Ана шундагина Думбул янгаси ўзига рўйхушлик бермаганини англади. Рост-а, нимага энди уни хушламаслиги керак экан?

— Нега деганда, сен ҳеч қанақа амалдор ё бошлиқ-мошлиқ эмассан. Биламан-ку, мен бу аҳмоқни. Амалдор

деса ўлиб бўлади. Ўзи-чи, ўзи ким бўпти! Бор-йўғи бошқармада буфетчию ҳовлиқиши оламни бузади... Ўша ерда ҳар хил бошлиқларни томоша қилиб келади-да, бошлайди машмашасни. Биламан, мениям кўргани кўзи йўқ. Нега деганда, мен ҳам қишлоқиман, амалдор эмасман.

— Қанақа бошқармада ишлайди?

— Аннақа... но-номи... Тилим ҳам келишмай турибди айтишга. Шунақа экан, тегиб нима қиларди? Кўриб теккан, билиб теккан.

Думбулга ҳам туриб-туриб, нашъа қилиб кетди.

— Э, нима деган гап ўзи бу?— деди у акасидан эмас, гўё яна бошқа бировдан сўраётгандек баланд овозда.— Э, агар билсангиз, машҳур одамларнинг деярли ҳаммаси қишлоқдан чиққан. Газеталардаги қора рамкаларнинг ичини мундоқ қарасанг, албатта, қишлоқдан чиққан одам бўлади. Газета ўқиш керак-да, саводсизлар!.. Қайси бир катта одамни олиб қараманг — қишлоқдан чиққан бўлади, ёшликдан қаттиқчилик кўрган бўлади....

— Мен ҳам унга минг марта айтдим: ҳой, қишлоқ одамлари яхши бўлади, қувлик, шумликни билмайди, дедим, қани тушунса.

— Степан Воробьев эсингдами? Танирдинг-ку...

— Эсимда, эсимда бўлмай-чи.

— Ана сенга қишлоқи: Совет Иттифоқи Қаҳрамони. Тўққизта танкни дабдала қилиб, ўзини танк тагига ташлаган. Энди онасига олтиш сўмдан нафақа беришади бир умр. Ўзиниям яқинда билишди-да, бедарак кетган, деб юришарди.

— Илья-чи, Максимов!.. Урушга бир кунда кетувдик. Марҳамат: учала Шуҳрат орденининг кавалери. Аммо сен... хотинимга Степан тўғрисида гапириб юрма тагин... Кераги йўқ.

— Бўпти. Анавини айтмайсанми!..

Тўлқинланиб кетган ака-ука яна хийла вақт шовқин-

лашиб ўтиришди. Думбул ҳатто ўрнидан туриб дарвоза олдида нари-бери юрганча қўлларини силкитиб гапира бошлади.

— Қишлоқдан яхшиси борми?.. Ҳавосининг ўзи тиллага тенгу! Эрталаб ойнани очдим дегунингча тоза ҳавога чўмасан-қоласан. Шунчалик мусаффоки, ўт дейсанми, гул дейсанми ҳаммасининг ҳидидан бор, ҳавони шундоққина ичгинг келиб кетади.

Ниҳоят, чарчаб бир муддат жим қолишди.

— Томингни ёпиб олдингми?— деб сўради акаси секин.

— Ёпиб олдим.— Думбул ҳам оҳиста тин олди.— Айвон қурдим — кўрсанг томоша. Кечқурунлари чиқиб ўтириб ҳасл суриб кетаман: қанийди отам билан онам тирик бўлса, сен бола-чақаларинг билан келган бўлсанг-да, ҳаммамиз шийпонда малинали чой ичиб ўтирсак... Бу йил малина шунақа кўпки, ит қарамайди. Дмитрий, сен у билан ҳадеб ўчакишаверма, бўлмаса баттар ёмон кўриб қолади. Мен бўлсам бир амаллаб тил топишарман, мана кўрасан...

— Бўлмаса, ўзням қишлоқдан-а!— таажжуб билан аста бош чайқади Дмитрий.— Лекин... Болаларниям роса қийнаб юборди-да аҳмоқ; бирини пионини ўрганасан, деб бошни қотиради, иккинчисини фигурний катанияга зўрлаб ёздирди. Юрагим қон бўлиб кетади-ю индамайман. Бир оғиз гапирдимми, тамом, гнди-биди бошланади.

— Э-э!..— Думбулнинг яна жаҳли чиқиб кетди.— Шу газеталаргаям сира тушунмайман, ўлай агар, шунақа қўпол хотини магазинда ишласа бошлаб савалашади. Уят, бало-баттар дейишади... У бўлса уйда ҳам худди шу қилиқни қилаверади-да. Ҳамма бало шунда-да! Ҳайронман!— Думбул ҳам энди тиззасига муштлаб қўйди.— Ҳеч тушунмайман, ўлай агар, нега улар бунақа дажжол-а!

Эрталаб Думбул уйғонганида уйда ҳеч ким йўқ эди:

акаси билан янгаси ишга кетишган, болаларнинг кичиги боғчада, катталари ҳовлида ўйнаб юрарди.

Думбул ўрнини йиғиштириб ювинди-да, янгасининг кўнглига ёқадиган бирор иш қилишни ўйлай бошлади. Шунда бирдан кўзи болалар аравачасига тушиб қолди. «Аҳа,— деб ўйлади Думбул,— шунга бир расм чизмайманми». У уйдаги печкани шунақаям бошлаб беазаган ёдики, ҳамманинг оғзи очилиб қолганди. У жиянчаларининг расм бўёқлари, чўткаларини топиб ишга киришди. Бирор соатлардан сўнг аравача таниб бўлмас қиёфага кирди. Думбул аравачанинг тепасига арғамчи солиб учаётган турналар карвонини чизди, пастига эса турли ўт-ўлан, ҳар хил гуллар, бир жуфт хўроз ва жўжаларнинг расмини ишлади... Аравачанинг у ёғига ўтиб қаради, бу ёғига ўтиб қаради. Ана томошаю мана томоша! Аравача эмас, қутичанинг ўзи бўлди-ку! Янгасининг суюниб кетишини кўз олдига келтириб, ўзича кулимсиради.

— Тагин бизни қишлоқи дейсан, а, жиннивой!— у янгаси билан апоқ-чапоқ бўлиб кетгиси келарди.— Бола ҳам энди худди тахтиравонда ўтиргандек маза қиладиди-да.

Думбул кун бўйи шаҳар айланди, витриналарга анқайиб юрди. Жиянига катер сотиб олди. Оппоқ, чироқлари ёнадиган чиройли катер. «Бунгаям расм чизиб бераман», деб ўйлади у.

Соат олтиларда акасининг уйига кириб келди. Дахлизга қадам қўйиши биланоқ Дмитрий хотини билан уришаётганини пайқади. Аниқроғи, хотини уни уришар, Дмитрий эса ҳадеб:

— Эй, қўйсанг-чи!.. Хўп энди... Сонь... Майли деяпман-ку...— деб такрорлар эди.

— Эртагаёқ қораси ўчсин бу аҳмоқнинг!— бақирарди Софья Ивановна.— Эртагаёқ даф бўлсин!

— Э, хўп, бўпти энди... Сонь...

— Майли эмас! Майли эмас! Чамадонини кўчага улоқтирмасимдан қорасини ўчирсин! Бас, етар!..

Думбул шоша-пиша зинадан тушиб кетди. У нима қиларини билмас эди. Тагин юраги зирқираб оғриди. Битта-яримта ўзидан нафратланган кезларда Думбул ниҳоятда оғринар, қўрқувга тушар, бўлди энди, ҳаммаси тамом, бунақа яшашнинг нима кераги бор, деган хаёлга борарди. Бундай пайтларда ўзини калака қилувчи ёки ёмон кўрувчи одамлардан қаёқларгадир кетиб қолгиси келарди.

— Худо мени нега бунақа яратган-а?— дея алам билан шивирлади у бостирмада ўтираркан.— Нима қилардим шунини... бари бир, тушунмайди-ку бу хотин... Халқ ижодига ақли етармиди.

У қоронғи тушгунча бостирмада ёлғиз ўтирди. Юрагининг қаърида ҳануз нимадир зирқирарди. Кейин акаси Дмитрий пайдо бўлди. Думбулни кўриб, унинг шу ердалигини аллақачон билган кишидек, ҳайрон ҳам қолмади.

— Уҳ... мана...— деди у.— Бу... яна тўполон қилди. Аравачани бекор қипсан-да.

— Мен унга маъқул бўлар деб ўйловдим. Мен кета қолай, акажон.

Дмитрий хўрсиндию лом-лим демади.

Думбул илиқ ёмғир шивалаб турган бир маҳалда қишлоғига кириб келди. Автобусдан тушиб, оёғидаги японги ботинкаларини кўтарганча илиқ, намчил ердан югуриб кетди. У сакраб-сакраб бораркан, атрофни бошига кўтариб ашула айтарди:

Теракл-а-а-ар...

18 25

Осмоннинг бир бурчи булутлардан ариб, тобора мовийлашар, ҳадемай қуёшнинг юз кўрсатиши се-

зилиб турар эди. Ёмғир аста-секин пасайиб борар, кўл-макчаларда йирик-йирик ёмғир томчилари пуфак ёрарди.

Бир жойда Думбул оёғи тойиб, йиқилиб кетишига сал қолди.

...Унинг исми шарифи Василий Егорич Князев бўлиб, ёши ўттиз тўққизда эди. Қишлоқда киномеханик бўлиб ишлар, итлар ва изқуварларни яхши кўрарди, Ёшлигида эса жосус бўлишни орзу қиларди.

«Х И К О Й А»

Иван Петиннинг хотини кетиб қолди. Қетганда ҳам қандоқ денг! Худди қадимги олижаноб романларда тас-вирлангандек бир офицер билан қочди-кетди...

Иван узоқ рейсдан қайтиб келди. Машинасини қўра-га қўйди. Шошиб уйга кирди... Қараса — стол устида хат ётибди.

«Иван, мени кечир, бироқ сендек мағзава билан ор-тиқ яшолмайман. Овора бўлиб қидирма, Людмила».

Девқомат Иван гўё қўққисдан қоқ пешонасидан ўқ егандек гангиб, курсига оғир чўкди. Нима учундир, бу-нинг ҳазил эмас, ҳақиқат эканини яққол тушунди.

Бир умр ҳамма нарсага сабр-тоқат билан чидаб кел-ган Иван бу зарбага дош беролмайдигандек эди: юраги-нинг қаърида нохуш оғриқ турди. Аллақандай бир алам ва қайғу уни шундай исканжага олдики, йнғлаб юбора-ёзди. Уйлашга уринди — ўйлолмади, фақатгина санчиқ тутаётгандек юраги зирқирар эди.

Хаёлида: «Ғам дегани шунақа бўларкан-да...» деган лўнда бир фикр ялт этди, холос.

Қирқ яшар Иван қишлоқиларга кўпам ўхшамас — хийла тепакал, ёшига нисбатан анча катта кўринар эди. Унинг индамас ва бадқовоқлиги ўзига малол келмаса ҳам доимо ўзгаларнинг диққатини тортиши алам қилар-ди. Аммо эркак кишига айни шу хусусиятларга — яъни, ўзини ҳамиша хушчақчақ тута билиши ва муомалани ўрнига қўя олишига қараб баҳо беришларини у асло

ақлига сиғдиролмасди. «Ие, бўлмасам-чи!»— дея тааж-жубланарди ўша Людмила. Иван эса шу сўзлари учун хотинига яна ҳам меҳри товланиб кетар... ва индамас эди. «Наҳот ҳамма гап шунда бўлса,— деб ўйларди у,— нима, мен сенга сиёсий раҳбармидим...»

Мана, оқибат: демак, Людмила унинг бадқовоқлигню ҳадеб айланиб-ўргилавермаслигидан чиндан ҳам алам-зада экан-да!

Сўнгра Иван нима бўлганини билиб олди.

Кичкинагина ҳарбий бўлинма бир офицер бошчилигида совхозга электроподстанцияни монтаж қилишга ёрдамлашгани келганди. Қишлоқда бор-йўғи бир ҳафта бўлишибди. Монтажни тугатгач, қайтиб жўнаб кетишибди. Офицер эса бу орада ўзига оила ҳам «монтаж қилиб» олибди.

Икки кун Иван ўзини қўярга жой топмади. Ичиб кўрганди — кўнгли айниб, баттар бўлди. Ташлади. Учинчи куни ўтириб район газетасига ҳикоя ёза бошлади. У баъзан газеталарда ноҳақ ранжитилган кишиларнинг ҳикояларини ўқиб турарди. Шу топда ўзи ҳам ич-ичидан ўкинади, дуч келган одамдан: «Бу қандоқ гап ахир, шунақаям бўладими?»— деб сўрагиси келарди.

Х и к о я

Демак мундоғ бўлди: кесам — стол устида хат ётипти. Мазмунини ёзиб ўтирмайман: оғзига келганини вайсапти. Муҳими, ман уни нега бунақа найранг қилганини яхши биламан. Унга ҳамма, сан палончи артисткага ўхшайсан, деб айтарди. Қайси артистлиги эсимда йўқ. Хўш, ўхшаса нима бўпти? У аҳмоқ бўлса тушунмайди. Ахир ман ҳам ҳеч кимга ўхшамайманми? Биронтасига ўхшарман. Лекин у ёқдан-бу ёққа шох ташлаётганим йўқ-ку. У бўлса бирор артисткага ўхшайсан дейишса бас, дарров минг тусга кириб товланиб кетади. Маданий

оқартув мактабгаям шунинг учун кирди — ўзи айтувди. Борди-ю, бирор кишига Гитлерга ўхшайсан дейишса у ҳовлиқиб дарров қўлига милтиғ олиб ҳаммани отиб ташлаши керакми? Фронлда бизда битта шунақаси бори эди — қўйиб қўйгандек Гитлернинг ўзиди. Кейин уни орқа томонга жўнатворишди, чунки мумкинмас-да мундоқ. Йўқ, буни нуқул шаҳарга кетгиси келвурарди. У ерда машҳур бўп кетаман, мани ҳамма танийдиган бўлади, дерди. Бу аҳмоғлигимасми? У ўзи жудаям унақа жиннимас, фақат шу бир оз ҳуснига кериларди, холос. Ахир чиройлилар озмунчами!.. Ҳаммаси уйдан қочиб кетавурса! Биламан, ўша муттаҳам унга: «Сиз палончи артисткани ўзисиз», деб бошини айлантирган. У аҳмоқ бўлса, лаққа тушган-қолган. Эҳ, довлат силага пул сарплаб ўқитгани-ўқитган, сила бўлса энди жамиятти бўйнига минволиб хурсандсила! Довлат бўлса зарар кўриб ётипти».

Иван чўлтоқ пероли ручкасини қўйиб, ўрнидан турди-да, хона бўйлаб у ёқдан-бу ёққа юрди. Ёзгани ўзига ёқарди. Фақат шу... давлат тўғрисидаги гап ортиқча шекилли. У тағин жойига ўтирди, «довлат»ни ўчириб давом этди:

«Эҳ, силани қарангла! Сила мани ким бўпти, бир шофёр-да, ҳеч нарсани чушунмайди, деб ўйлайсилами? Йў-ўқ, бизниям ақлимиз етади ҳаммасига! Биз ҳозир хат битаётган мана шу қўлларимиз билан довлатга пойда келтирамиз, борди-юв, солишиб қолгудек бўлсам шу қўлларим билан аллакимлани башарасини текислаб қўйишим мумкин. Ман ҳеч кимга дўқ-пўписа қилаётганим йўқ, тағин мани бировга дўқ қилди деб юрмайла. Лекин қўлимга тушса бошлаб таъзирини бериб қўйиш қўлимдан келади. Рост-да, апти ангори тузукроқ дуч келган хотинни бош-кўзини айлантириб йўлдан уриш тўғрими, ўзийла айтийла? Силани ишонтириб айтаманки, ман кал бўлсам ҳам кўпини оғдирволишим мумкин эди, чунки узоқ рейсларда ҳар хил хотинла учрайди. Аммо ман

мундоғ қилмадим-ку. Чунки у ихтимол битта-яримтани хотинидир? Гўё ўзи буни билмайдигандек лом-мим демайдиганлари ҳам бор. Бирпаслик хурсандчилик деб ўзимга ўхшаган эркакни олдида нима деган одам бўламан. Йўқ, ман одамларга ёмонликни раво кўрмайман.

Энди қаранг: у думини ликиллатиб боши оққан та-рапга кетворди. Шундоғми? Бу ерда эса оила вайрон. Улани у ёқда янги оила қуришига ишонасизми? Йўқ. У одамни таниганига бор-йўғи бир ҳафта бўлди, биз бўл-сак тўрт йилдан бери бирга яшардик. Хўш, эндиям уни аҳмоқ демасдан бўладими? Довлат бўлса унга қанча пул сарплаб ўқитиб юрибди. Қани энди уни ўқигани? Ахир уни мунақанги ёмонликка ўқитишмаган-ку. Ота-оцалариниям яхши биламан, қўшни қишлоқда яшашади, тузук одамла. Айтмоқчи, униям акаси офицер истар-ший лейтенант, лекин уни ҳамма пақат мақтайди. У жанговар ва сиёсий тайёргарлик ағлочиси. Ҳайронман, қандоқ қилиб буни калласига мунақа кибир-ҳаво ўрна-шиб қолганикин? Ман нимайки қилган бўлсам уни деб қилдим. Юрак-бағримни бериб қўйган эканман. Ҳар са-пар рейсдан қайтаётганимда ҳозир уни кўраман, деб юрагим ҳовлиқиб кетарди. Мана оқибат: олдимга похол ташлаб кетворди. У билан шайтонам тил топишолмас-дию бир учарга йўлиқиб ўн минутда эс-ҳушидан айри-липти-да. Тағинам унга ман чидардим. Лекин бутунлай кетворишни нима кераги бор эди? Мана шунн ҳеч тушунмайман. Сира калламга сизмаяпти. Ҳаётда ҳар нар-са бўлиши мумкин, бағзан одам хато қилади, лекин бир-данига мунақа қилиб турмушни бузиш нимаси? Тур-мушни бузиш онсон, аммо қайта тиклаш қийин. Узини ёши бўлса ўттизда. Манга ҳозир роса алам қилганидан шу хикойани ёздим. У ёғини сўрасайиз мани ўзимни ушта орден, тўртта медалим бор. Ман аллақачон ком-мунистик меҳнат зарбдориям бўлардимун пақат шу бир айбим бор: ичвосам — тамом, ҳамманн онасидан олиб сўкишга чушаман. Лекин шу вахтгача ҳеч ким мани

рулда мас ҳолда кўрмаган, мундан кейин ҳам кўрмайди. Тўрт йил мобайнида хотиним Людмила ни олдидаям бирор марта сўкинганмасман, ишонмасайла ўзидан сўрайла. Ман унга сираям қўпол гап айтмаганман. У бўлса, олдимга похол ташлаб кетди! Ҳар қандай одамгаям алам қилади-да! Ман ҳам тош-метин эмасман ахир. Салом билан Иван Петин. I класс шофёри».

Иван «хикойа»сини олиб, ҳовлидан сал наридаги редакцияга қараб жўнади. Ташқарида баҳорнинг илк кунлари ҳукм сураб, шу вайдан ҳувиллаган кўнглини баттар муздек ғам босарди. Яқингинада хотини билан шу кўчадан ўтиб клубга қатнаганлари эсига тушиб кетди. Иван уни репетициядан қайтаётганида учратар, баъзан эса репетицияга кузатиб қўярди.

У «репетиция» деган сўзни жиннидан баттар ёмон кўрар, бироқ хотинига бу ҳақда бирор марта чурқ этмаганди: хотини репетицияни қанчалик илоҳий нарса деб билса, у ҳам хотинини шунчалик илоҳий деб биларди. У хотинининг ёнида юришни жуда ёқтирар, чиройли жуфти ҳалоли билан ғурурланарди. У баҳорни ҳам яхши кўрар, айниқса, қиш охирлаб, кўклам ҳиди маст қиладиган ажойиб кезларда гўё алланарсани зориқиб кутаётгандек юраги орзиқиб кетарди. Интизор бўлиб кутадигани эса баҳор эди. Мана, ўша соғинтирган эрка, дилбар баҳор, ҳадемай еру кўкни қуёшнинг мунаввар нурларини қайноқ ҳароратига тўлдиргувчи баҳор юз очмоқда. Ниҳоят...

Бироқ ҳозир кўзига бутун дунё қоронғи.

Иван редакция эшини тагидаги латтага этигини узоқ артиб ичкари кирди. У редакцияда ҳеч қачон бўлмаган, аммо редакторни танирди: балиқ овиди учрашиб қолишганди.

— Агаев борми?— деб сўради у рўпарада ўтирган аёлдан. Иван бу хотинни уч-тўрт марта ўз уйида кўрган, у ҳам доимо клубга репетицияга югургани югурган эди. Баъзан Людмила иккаласининг гап-сўзлари қулоғи-

га чалинар, уларнинг топган гапи «репетница-ю, декорациялар» эди.

Ҳозир Иван у билан сўрашмасликни лозим топди, юраги аламдан зирқираб кетди.

Аёл унга қизиқсиниб ва негадир, хушчақчақ тикилди.

— Бор. Олдига кирмоқчимсиз?

— Ҳа... Шу... бир ишим бор эди.— Иван хотинга тик қараб: «Буям битта-яримтанинг олдига похол ташлаб юрганга ўхшайди, жуда хурсанд...» деб ўйлади.

Аёл редакторнинг кабинетига кириб чиқди-да:

— Марҳамат, киринг,— деди.

Редактор ҳам хушвақт эди. У пакана одам... Бўйига нисбатан тўла, дум-думалоқ, тепакал... Иванни ўрнидан туриб қарши олди.

— Буни қаранг-а!— дея хитоб этди деразага ишора қиларкан,— вақт бизнинг фойдамизга ишляпти-а? Ҳали чўктирмаларни синаб кўрмадингизми?..

— Йўқ.— Иван ўзининг бутун қиёфаси билан ҳозир ҳеч қанақа чўктирмаю балиқ овига тоб-тоқати йўқлигини англаймоқчи бўлди.

— Мен шанба кунни синаб кўрмоқчиман.— Редактор ҳануз хушҳол кайфиятда эди.— Ё ҳали эртамикан? Ҳеч сабрим чидамаяпти-да...

— Ман ҳикойа опкелдим,— деди Иван.

— Ҳикоя?— ажабланди редактор.— Ўзингиз ёздингизми? Нима ҳақда?

— Бу ерда ҳаммасини ёзганман.— Иван дафтарни узатди.

Редактор дафтарни варақлаб чиқди... Иванга тикилди. У эса редакторга жиддий, ғамгин бир тарзда тикилиб турарди.

— Буни ҳозир ўқиб чиқишимни истайсизми?

— Яхшиси, ҳозир...

Редактор креслога ўтириб ўқий бошлади.

Иван тик турган кўйи хушчақчақ редакторга тики-

либ ўзича ўйларди. «Эҳтимол, буниям хотини репетицияларга борса керак. Бу эса парвойи фалак ўтирибди. Бунинг ўзи ўша ҳар хил «декорация»ларнинг нималигини билади. Буни ҳамма нарсага ақли етади».

Редактор хахолаб кулиб юборди.

Иван тишларини маҳкам қисди.

— Ажойиб!— хитоб қилди редактор. Думалоқ қоринчасини силкитиб яна қаҳ-қаҳ уриб кулди.

— Нимаси ажойиб?— сўради Иван.

Редактор кулишдан тўхтади... Ҳатто бир оз хижолат ҳам чеккандек бўлди.

— Кечирасиз... Бу... ўзингиз ҳақингиздами? Ўзингизнинг бошингизга тушган савдоми?

— Ҳазил.

— Ихм... Кечирасиз, мен тушунмадим.

— Ҳечқиси йўқ. Давомини ўқинг.

Редактор тагин ўқинишга тутинди. У бошқа кулмади, бироқ бениҳоя таажжубланаётгани ва кулгиси қистаётгани кўриниб турарди. У эса буни яшириш учун қошларини чимириб, лабларини «кувача» қилиб, маънодор чўччайтирарди. Ўқиб чиққач:

— Сиз буни босиб чиқаринглар, демоқчимисиз?— деб сўради.

— Ҳа-да.

— Бироқ буни босиб бўлмайди. Бу ҳикоя эмас.

— Нега? Ман ўқиганман. Шунақа ёзишадн-ку...

— Буни босиб чиқаришнинг сизга нима кераги бор?— Редактор чиндан ҳам Иванга ҳамдардлик билан ва жиддий тикилиб турарди.— Нима фойдаси тегади? Қайғунгизни... енгиллатадимми?

Иван тараддудланиб қолди.

— Улар ўқисин-билсин... ўша ёқда.

— Қаерда улар?

— Ҳозирча билмайман.

— Ахир, бизнинг газетамиз уларгача етиб бормайди-ку!

— Мен уларни топиб... жўнатвораман.

— Йўқ, гап бунда ҳам эмас!— Редактор ўрнидан туриб кабинет бўйлаб нари-бери юра бошлади.— Гап бунда эмас. Нима фойдаси бор? У ҳушини йиғиб, қайтиб келади деб ўйлайсизми?

— Улар уялади.

— Йўғ-ей!— хитоб қилди редактор.— Эҳ, худо-ей! Яхшиси, хат ёзинг. Келинг, иккаламиз ёза қоламиз.

Иван дафтарчани олиб эшикка йўналди.

— Шошманг!— хитоб қилди редактор.— Келинг, биргалашиб учинчи шахс номидан...

Иван редакция қабулхонасидан ўтиб, «декорация»лар ва «репетиция»лар тўғрисида кўп нарса биладиган хотинга қиё ҳам боқмай ташқарига чиқди...

У тўғри буфетга кирди-да, «ярим кило» ароқ олиб бирдан сипқарди. Газак ҳам қилмасдан уйига — ҳувиллаб ётган қоп-қоронғи бўшлиққа қараб равона бўлди. Қўлларини чўнтагига тиқиб, атрофга қарамасдан қадам ташларди. Бари бир, кўнглида ўзи истаган ўша таскин пайдо бўлмаган, унсизгина йиғлаб борарди. Дуч келган одамлар ҳайрон бўлиб боқишарди... У эса ҳамон йиғлаб борар ва бундан уялмас, қаттиқ чарчаган эди.

ЕФИМ ПЬЯНИХНИНГ ОПЕРАЦИЯСИ

Ефим Пьяних буни кечаси сизди. Хотинини туртди:

— Ҳа?— деб сўради хотини норози оҳангда.

— Ҳалиги... осколка чиқиб келяпти. Худди плонга ўхшаб ғимирлаяпти, лаънати...

— Қаерингда?

— Қаеримда бўларди?.. Қаеримдан яраланганман, нима, билмайсанми?

— Уша ердами?!— деди Соня ҳангу манг бўлиб.

— Ҳа.

— Ахир, йигирма йилдан буён устида ўтириб, олдин бирор мартаям сезмаганмидинг? Бу қанақаси?

— Оббо, сезмасам-сезмагандирман! Қанақаси эмиш... Ўзиям сўлоқмондай келади-да, хумпар!— Ефим алам билан танглайини тақиллатди.— Азоб беряпти-ку, ярамас.

Соня кулди.

— Энди қандоқ қилиб ўтирасан? Биқининг биланми, а?

— Биров ўлай деса, бу кулай дейди. Ўзингнинг жонинг оғриганда... ҳирингламасдинг...

Бирпас жим қолишди.

— Нима қилсам экан, бошим қотиб қолди,— деди Ефим хафақон тарзда.

Соня чидаб туролмади, юзини ёстиққа буркаб тагин хахолаб юборди.

— Очиб қўйибдимми?— тўнғиллади Ефим.— Аҳмоқ...

— Жаҳлинг чиқмасин, Ефим. Чиндан ҳам осколканг ўлгур тоза қизиқ жойга ўрнашиб олган экан-да...— ялинзлади Соня кўз ёшларини ёстиқ жилдига артаркан.— Бунча қўрқасан, айтмоқчи? Худога шукур, туғишмас-ку бу. Чиқади, парво қилма. Бу... ўзи чиқадими ишқилиб?

— У чиққунча туғиб қўйиш ҳам ҳеч гап эмас. Кесиб олинади. Госпиталда шунақаси бўлган болаларда...

— Ана, сен ҳам олдириб ташлайсан. Тамом.

Ефим индамади. Ўзи ҳам: «Кестиришга тўғри келадми», деб ўйлаб қўйди. Лекин бирдан қишлоқдаги касалхонада бирорта ҳам эркак врач йўқлиги эсига тушди. Бу ҳам камлик қилгандек, хирург ёшгина аёл эди. Бундан йигирма йил аввал госпиталда ўйлаб ўтирмай дуч келган киши олдида орқасини ўгириб ётиши мумкин эди — у вақтда уялмасди. Ҳозир эса буни ўйлашнинг ўзиёқ одамни мулзам қилади.

— Кўрамиз,— деди у.— Бўпти, ухла.

Ўзи эса яна алла-паллагача энди нима қилишини ўйлаб ётди.

Эртасига кун бўйи тик оёқда юрди — ўтиролмади. Ўтирай деса — оғрирди. Кабинетда (у колхоз раиси эди) одамларни қабул қиларкан, яккаш асабийлашар, стол атрофида ҳадеб нари бориб-бери келарди. Курск остонасида курагидан анча пастга темир конфет ушоғини қадаб қўйган «ўша ҳаромин»нинг онасини ўзинча қайта-қайта бўғоз қиларди.

Багтол яра ҳам жуда хунук-да, асли. Госпиталда қанча занглаб ётди. Лекин у пайтлар бошқа гап эди! Энди эса, у — илғор колхознинг раиси, сипо, басавлат киши. Қақиллаган, ёш хотин-халаж олдида иштонини ечиб ўтирса... Улар албатта, дарров бир-бирига им қоқа бошлайди. Бирорта тили ўткирроғи эса: «Мана, Ефим Степанич, бўлди, энди президиумда ўтире-е-б мажлис қилавсришингиз мумкин», деб қолишдан ҳам тоймайди.

Уйига эрта қайтди. Қош-қовоғидан қор ёғиб, инқиллади:

— Лўқиллаб кетяпти.

— Э, касалхонага борсанг-чи, худоё тавба!— шанғиллади Соња.— Нима бало, ўшанинг билан киндигинг биттами. Ажрагинг келмайди, билмадим... аллакимларга ўхшаб.

— Касалхонагамиш!— Ефим папирос тутатиб, хона бўйлаб юра бошлади.— Қошки бу касалхона бўлса! Хотинлар монастирининг ўзи, лаънати! Қай гўрдан шунча сочи ёйиқ алвасти йиғилиб олганийкин, худо тугул шайтон ҳам билмайди!

— Ҳа? Арпангни хом ўришдими?

— Ҳеч нима! Арпангни эмиш... Шунча йил мисқоллаб обрў орттирай-да, дуч келган хотиннинг олдида дум тушиб ётиб шарманда бўлайми? Бир оғиз гап билан ҳаммасини чиппакка чиқаришар. Қошки, билмасам, бу тилингга тирсак чиққурларни...

— Тфу!— Соња эрининг бу қадар аҳмоқлигидан ҳатто ранжиб кетди.— Нима, сен ўшанинг учун обрў орттирганмидинг? Қанақа матоҳ экан ўзи кўрсатиб бўлмайдиган?

— Бас қил. Кўп алжирама, ақлинг етмагандан кейин. Бирпасда бутун қишлоққа гап тарқалади. Ана ундан кейин кўрасан, жин ургурларнинг тили қичишни. Қошки билмасам! Сен нима азобдасану улар ҳиринглашга тушади. Тилинг кесилгур, хумгазаклар.— Ефим улардан хафа бўлиш тентаклик эканини тушунса-да, баттар тутақарди. У чиндан ҳам нима қиларини билмай қолганди. Шаҳарга борай деса — салкам юз чақиримлик йўл. Боргани билан қабул қилмайди: ўзингларда касалхона бор, дейиши аниқ. Хўш, бордиям дейлик. Шунча жойга типпа-тик туриб гўдайиб борадими?!

Кечаси оғриқ ниҳоятда зўрайди.

Ефим тишларини гижирлатиб, инграшга тушди.

— Ҳаҳ, аҳмоқ, аҳмоқ-а,— вайсай бошлади Соња.—

Нима азоб ўзингни шунча қийнаб? Обрусини йўқотишдан қўрқармиш! Бировга айтсанг — кулади. Касалхонада озмунча эркак ётибдимми?

— Ётибди! Бу расводдан кўра рақ-пақ бўлганим ҳам яхшийдди. Эл қатори оддий бир одам бўлганимда ҳам баҳарнав эди: ҳаммаси билан бирпас ҳингиллашиб кетаверардим... Ҳаммаси қўлни бигиз қилиб кўрсатишга тушади...

— Унақа экан, савилни қолдириб нима қилардинг... Уша пайтда олдириб ташласанг ҳақинг кетармиди?

— Қани, менинг ўрнимда сен ётган бўлсанг. Бир кўрган бўлардим ҳолингни. Лоақал бир кўз билан. Ана ўшанда билардинг. Қолдирган маъқулми, олдирганми!

— Лекин ҳозир аҳмоққа ўхшаб оҳ-воҳ қилиб ўтирмасдим.

— Аҳмоқ бўлмай нимасан!

Оғриқ Ефимнинг бутун аъзойи баданини зирқиратиб юборди. Баъзан осколка ёриб чиқиб кетаётганга ўхшаб туюларди. Ефим тишини тишига қўйиб, чандиқ ўрнини узоқ сийпалар, бироқ бармоқлар қаттиқроқ бирор нарсага сезмас эди. Чандиқ ҳўл бўлиб кетди.

— Онангни эмгур, дўхтир!.. Ҳаммасини олиб-олиб, шу биттани қолдирмаса нима экан!..

Эрталаб Ефим бари бир касалхонага бормаё иложи йўқлигини англади. Тун бўйи мижжа қоқмай азобланиб чиққан эди.

Худди бир жазо олишга кетаётгандек имиллаб отланди.

— Идорадан сўраб қолишса районга кетган, дегин. Валдираб юрма, тагин.

— Э, хўп, бора қол, худо хайрингни бергур.

Касалхонага яқинлашган сайин Ефим баттар қўрқиб, безовта бўла бошлади. Етиб бориб, врач кабинетига киргач, юз берадиган томошани яққол тасаввур қилди... У

ерда, албатта, каллаи саҳарлаб кампирлар ўтиришади. Уни кўра солиб, дарров бош чайқашга тушишади.

— Сен ҳам бу ёққа кепқопсан, Степанич? Нима қилди, қоқиндиқ?

Боринги, уни навбатсиз киритиб юборишди ҳам дейлик. Ёш, жиддий врач аёл кутиб олади.

— Хизмат?

— Осколка.

— Қаерда?

— Анави ерда.

— «Анави ерингиз» қаер?

— Эй, ўша ерда-да...— Балки шундан кейин ёлғондан бўлса-да, кулиб қўйиш керакдир?— Ҳи-ҳи-ҳи... Биласизми, хотиним кесатиб айтгандек, у жудаям қизик жойда...

— Кўрсатинг.

Э, худо! Бундан бошқа жазонг йўқмиди?! Лаънати ҳароми, сал юқорироқни мўлжалласа ўлар экамини?!

Ефим касалхона ҳовлисига судралиб кириб келди.

«Мендан бошқа саҳарлаб бу ерга келадиган бирорта ҳам эркак зоти бўлмаса керак,— деб ўйлади ичида эзилиб.— Лоақал, папирос тутатиб битта-яримта билан кўнгилни ёзволсанг бўлармиди, кабинетда иштон ечишдан олдин».

Дарҳақиқат, йўлакда эркакларнинг қораси ҳам кўринмасди. Хотин-халаж бўлса сероб. Оқ скамейкаларда, диванда тизилиб ўтиришибди.

Ҳаммаси бахти қаро ва жиндек тантанавор қиёфада ўзаро пичирлашиб, хўрсиниб қўйишади. Орасида ёшлари ҳам бор. Бир жувон ёнидаги ёши ўтинқираганроқ аёлга қараб гапиряпти:

— Шундоқ оғриди, шундоқ оғридик, куним битди, деб ўйладим. Худди мана шу еримгача тиқилиб келаверди, келаверди...

Ёши ўтинқираганроқ хотин ойнага тикилганча маънодор чимирилиб, бош ирғайди.

Бир четда яна иккитаси шивирлашади. Биринчиси секингина оҳ-воҳ қилиб ўтирибди, шериги эса унинг тиззасига шапатилаб гапини маъқуллайди:

— ...Мен дедимки, ҳой, илонвачча, нима қиялпсан, дедим. Сени, дедим, нима, муштинг жуда момикмиди дедим...

Хотинлар Ефим Степанични кўриб чуғур-чуғурдан тўхташди-да, унга қизиқсиниб тикилишди.

«Бошланди,— ўкинч билан ўйлади Ефим.— Бир зумда билиб олишади. Қарабсизки, тушгача бутун қишлоқ ҳингиллашга тушади».

Навбатга яқинлашиб, қатордагиларнинг барчасига истеҳзоомуз кулги билан қараб чиқди.

— Уҳ-ҳў! Кўпчиликсизлар-ку! Қизиқ, байрам кунлари бу ерда ҳеч ким бўлмайд-я. Нима бало, ё байрамда тобинглар қочмайдими?— шу гапни айтишга айтдию нимагалигини ўзи ҳам тушунмади. Шунчаки, оғзидан чиқиб кетди.

— Байрам кунлари бусиз ҳам ташвишимиз кўп-да, Ефим Степанич,— жавоб берди уларнинг бири.

— Шунинг учун айтяпман-да: тоби айниганлар жуда кўп экан, деб. Буларнинг бошлиғи қаерда ўтиради?

— Бош врачми?

— Ҳа.

— Ана, кабинети. Анави клеёнка қопланган эшик.

Ефим оқсамасликка тиришиб, кўрсатилган хонага қараб юрди.

Бош врач келмаган экан.

Кабинетда бўйнида холи бор, семизгина бир аёл ўтирарди. (Ефим уларнинг бирортасини ҳам танимасди — ҳаммаси четдан келганлар эди.)

— Бош врач йўқ. Нима ишингиз бор эди?— деб сўради аёл хушмуомалалик билан.

— Мен шу ердаги колхоз раисман. Бош врачингиз ўтин масаласида гапирганди...

— Ҳа, ҳа, хабарим бор. Ўтин жудаям зарур, ҳадемай қиш келяпти.

«Худди мен ҳадемай қиш келишини билмайдигандек», киноя қилди ўзича Ефим.

— Олишинглар мумкин. Фақат менда транспорт йўқ.

— Нимада ташиб оламиз?

— Бунисини билмайман. Сельсоветга мурожаат қилингллар. Менинг ишим ўтин бериш.

Ефим касалхонадан жиғибийрон бўлиб чиқди. «Олтиш кубометр ўтин қулоғини ушлаб кетди. Шайтон йўлдан урдими, нима бало! Ўтинни гапиришга зарил келганмиди!.. Наҳотки, киришга бошқа баҳона қуриб қолган бўлса!» Қасалхонага бари бир ўтин тўғрилаб бериш керак эди, бироқ бу масалада ўз оёғи билан келиб ёлворгандек бўлиш Афандининг ишидек гап; энг беобрў раис ҳам бундай қилмайди.

«Жинни бўп қолдим-ов».

Орқаси эса шундай қақшаб оғрирдикки, ҳар қадамни минг машаққат билан босарди.

«Бориб ўзим операция қиламан», деган қарорга келди Ефим.

Соня уни ажабланиб қарши олди.

— Ана, бирпасда битаркан-ку! Сен бўлсанг қўрқиб юрибсан...

— Севинмай қўя қол. Ҳозир ўзимиз кесамиз. Сув қайнатиб кел, пичоқни ол... Хуллас, нима десам шуни қиласан, билдингми?

— Вой, қўй-э, Ефим!— Соня энди гап бошлаганди, Ефим унга шундай қаҳрланиб ўқрайдики, нафаси ичига тушиб кетди.

— Бас! Етар, шунча кўтариб юрганам. Болалар мактабдами?

— Мактабда.

— Эшикни қулфла... Дала лазарети ясаймиз.

— Мен қўрқаман, Ефим... қилолмайман.

— Нимадан қўрқасан?
— Кесишдан қўрқаман. Шошма, жини-пинни бўл-дингни?

— Э, бунинг нимаси қўрқинчли экан?!

— Қилмайман,— оёқ тираб олди Соня.— Газак олдириб юборамизда, кейин... Қонга уриб кетиб...

— Сувни яхшилаб қайнатамиз-ку — газак-пазак бўлмайди. Ахир, урушда окопнинг ўзидаёқ кесиб ташлаша-верарди!

— Врачга бормадингми?

— Бормайман врачингга. Кел, ўзимиз бир амаллайлик. Қани, енг шимариб бошладик... операцияни.

— Жинни бўлма, Ефим. Хоҳласанг — мен чошиб бориб касалхонадан бирортасини айтиб келаман, тўғри шу ерда кесиб қўя қолади. Ҳеч ким билмайди ҳам.

— Яна ўзингникинни маъқуллаясанми?!— тутақиб кетди Ефим.— Сен аҳмоққа ўттиз марталаб тушунтиряпман-ку! Яна ўзиникини маъқуллайди! Қайнат сувни!

Соня ҳам ўзига етгунча ўжар хотин эди.

— Тентаклик қилма, лақиллатиб бўпсан. Сендақа алойи мугамбирни... Газак олдириб юборамиз-да, кейин бир этак чурвақа билан мен қай гўрга бораман? Фақат ўзингни ўйлайсан! Ахир, не-не одамлар касал бўлиб врачга боради, балоям урмайди-ю, бу киши думбасини кўрсатишга уялармиш! Уша қуриб кетгур матоҳингга кимнинг кўзи учиб турибди... Кошки томоша қиладиган! жойи бўлса...

Ефим хотинига талмовсираб қаради-да:

— Беш минут ташқарига чиқиб тур. Қани, мен уни ойнада кўрай-чи,— деди.

Соня эса эрига шубҳаланиб тикилди.

— Тағин нима балони бошламоқчисан?

— Чиқ деяпман, мен кўраман! Сенга томошами бу?..

— Тфу! — Соня ташқарига чиқди.

Ефим сандиқдан тоза чойшаб олиб, ерга тўшади, шимини туширди... Бирпас ўйлаб турди... Чойшабдан сал нарироққа бориб, югуриб келди-да, жон-жаҳди билан чойшабга ўтирди. Кучаниб, олға сирпанди...

Соня эрининг бўғиқ фарёдини эшитиб, уйга қараб чопди.

Ефим иштонини чангаллаганча ёнбошлаб ётар, секин сўкинар эди.

— Чақир... касалхонадан бирортасини,— деди у.— Чиқмади, лаънати. Қўзғалди шекилли...

Соня касалхонага югуриб кетди.

ХОТИН ЭРИНИ ПАРИЖГА КУЗАТДИ

Ҳар шанба кечқурун Колька Паратов ҳовлида «концерт» беради. Садаф тугмачалари ярқираган гармонини олиб чиқади-да, ашуласини бошлайди:

Хотин эса эрини Париж томон кузатди.
Тугунга қоқ нон тугиб, қўлларига узатди.

Куй авжига чиқади. Колька эса думбасини кулгили ликиллатиб, ўйинга тушади.

Тара-рам, тара-рам, тара та-ма-та-ра...рам,
Тари-рам, тари-рам, та-та-та...

Оқшомлари ҳовлида эзмалашиб ўтирадиган кампирлар, уй-уйига қувилай деб турган болакайлар қотиб-қотиб кулишади.

...Кейин унинг изидан қарғаб қолди шивирлаб,
Тезроқ даф бўл, олдимда юраверма ғимирлаб.
Тара-рам-тари-рам, та-та-ра...

Колька — қотмадан келган, кўк кўз, бир тутам зигирранг сочи пешонасига кокилдек тушиб турадиган хушчақчақ йигит. Бўй-басти баланд бўлмаса ҳам зуваласи пишиқ, чайир сибирлик. Бир вақтлар — 1941 йили худди шунақа — тиниқ кўзли йигитларни Москвада кўп учратиш мумкин эди. Ушанда оқ почапўстин кийиб, кўча-

лардан гурас-гурас саф тортиб ўтаётган бундай йигитларнинг қиёфасиданоқ улкан шаҳар таскин-тасалли топган эди.

— Коль, «циганочка»дан бўлсин!

Колька аллақачон «ширин» бўлиб олган, ҳадеб илжайди.

— Валю-ша,— деб чақиради у бошини кўтариб.— Штиблетларимни ташлавор, ўртоқлар «циганочка»дан бўлсин, деб қўйишмаяпти.

Валюша жавоб қайтаришни хаёлига ҳам келтирмайди. У Колькадан аламзада. Мана шунақа томошаларию майнавозчиликларини кўрарга кўзи йўқ, Кольканинг қилиқларидан ер ёрилсаю кириб кета қолса.

Колька Валюшанинг қайрилиб ҳам қарамаслигини яхши билади, бироқ оломонни кулдириш учун овозининг мақомга солиб, жўрттага бақиради.

— Валю-ша! Бир қиё боқ, жонгинам! Лоақол чап кўзинг билан! Чап оёғинг билан бўлсаям, йўқ демайман. А-у-у!..

Одамлар кулишади. Ҳамма тепага қарайди... Валюша чидолмайди: учинчи қават деразаси шарақ-шуруқ қилиб очилади, ойналар зириллаб кетади. Валюша бўлиқ кўкракларини дераза рахига тираганча пастга энгашиб, дарғазаб ўшқиради:

— Қиё боқиш манавинақа бўлади деб кастрюлька билан бошингга соламан, газанда!

Пастда қаҳқаҳа янғрайди. Колька ҳам кулади, гарчи... Ғалати ҳол бу: Кольканинг кўзлари кулмайди, Валюшага сергак боқади ва афтидан, ниҳоят, хотинининг тоқатини тоқ қилганидан, уни ўзининг бефаҳм, баджаҳлгина эмас, ғирт аҳмоқлигини кўрсатишга мажбур этганидан мамнундек туюлади. Гўё Колька алланима учун хотинидан қаттиқ ўч олаётгандек. Бироқ бу алфоз йигитга унча ярашмаганиданми атрофдагилар бундай ҳаёлга боришмайди. Колька шунчаки майнавозчилик қиляпти, деб ўйлашади.

Бу орада Қольканинг атрофига анча одам тўпланади. Булар орасида ёш ўспиринлар ҳам, кап-катта кишилар ҳам бор.

— Размеринг нечанчи, Коля?

— Фиср цванцих — қирқ икки.

Кимдир туфлисини ечиб беради ва Қолька ўйинга тушиб кетади. У завқ билан келиштириб рақсга тушади. Орада тўсатдан жиддий тортиб, ҳатто бирмунча тантанавор қиёфага ҳам киради...

Қўлидаги гармонь гўё сайраб юборади. Гармонь ноласи тинганда эса, «циганочка»га ёрдам бермоқчидек, Қольканинг оёқлари ишга тушади. Пошналарининг қуруқ асфальтга аниқ, бехато, бир меъёрда урилишидан «тақа-туқ», «тақа-туқ» деган овоз эшитилади... Яна гармонь тилга киради, яна Қольканинг тер босган пешонасидаги бир тутам кокили силкина бошлайди. Атрофдагилар бу йигитнинг юрагида пинҳоний бир дард борлигини сезгандек, жимгина томоша қилишади. Учинчи қават деразасидаги қимматбаҳо дарларда қия сурилади — Валя ўзининг «масхарабози»га тикилади. Ваянинг қиёфаси жиддий, у ҳам жазавакор «циганочка»га маҳлиё. Уч йил бурун ана шу «циганочка» туфайли Қолька мағрур Ваянинг бошини «айлантириб» қўйганди. Валя нафақат мағрур, балки... Хуллас, бундай дақиқаларда у эрини яхши кўриб кетар эди.

Сибирлик Қолька Ваяша билан энг аҳмоқона бир тарзда — сиртдан танишди. Қизнинг акаси билан армияда бирга хизмат қиларди. Акаси бир куни Ваянинг суратини кўрсатиб қолди... Валя чиройли эди — бирданига уч-тўртта солдатнинг юрагига ўт тушди. Адресини сурштира бошладилар, бироқ Ваянинг акаси адресини ўзининг энг яқин жўраси бўлмиш Қолькага берди. Қолька Москвага расмини жўнатди. Суратига қўшиб анча-мунча «ҳар хил» гапларни ҳам ёзиб юборди. Валя жавоб қайтарди... Ёзишмалар бошланди. Коля Ваянинг акасидан бир ёш катта эди, бир йил аввал демобилиза-

ция бўлиб, Москвага ёлғиз ўзи жўнади. Колькани кўришга Валянинг барча қариндош-уруғлари йиғилди. Колька ҳаммага, шу жумладан, Валяга ҳам маъқул тушди. Фақатгина аскар боланинг сўққа бошидан бошқа ҳеч вақоси, айниқса бирор ҳунари йўқлиги уларни хиёл ташвишга солди. Балки кейинчалик турмуши яхши бўп кетар, деган хулосага келишди. Шундай қилиб, Коля уйига, онасининг олдига ҳам бормасдан москвалик бўлиб қолди.

Туз-насиба экан, у Валюша билан яшаб кетди. Астасекин бир-бирига буткул номуносиб одамлар эканлиги уларнинг иккаласига ҳам аён бўла бошлади. Бироқ энди фурсат ўтганди: орадан бир йил ўтгач, Нинка деган думалоқ юз, оппоққина, ширин қизчалари туғилди... Колька қонли челака бошини тикқанини энди тушунди. Валянинг қариндош-уруғлари биргалашиб (Валянинг ҳамма қариндошлари — авлод-аждоди билан машҳур тикувчилар, Валя ҳам донғи чиққан чевар эди), уларга икки хонали кооператив уй олиб беришди. Колька кўп марта ишини ўзгартриб кўрди, бироқ ҳамма жойда ҳам маоши юз, жуда нари борганда юз йигирма сўмдан ошмасди. Валя эса ойига уч юз сўм «нақд» топарди. У телеграфчи бўлиб ишлар, бир кун ишласа икки кун уйида ўтириб иш тикар эди.

Ҳамма бало Колька хотинида пулга нисбатан ғаройиб, улкан бир ҳирс борлигини пайқаган кундан бошланди. У хотинига бунинг яхши эмаслигини ётиғи билан тушунтиришга уриниб кўрди, аммо эвазига қақшатқич зарба олди.

— Бизнинг қишлоғимизда, ҳатто бозорчи хотинлар ҳам бунақа очкўз эмас...

— Қишлоғинг билан қўшмозор бўл,— маслаҳат берди Валя.— Жўна ўша ёққа... бу ерда сенга ҳеч кимнинг кўзи учиб тургани йўқ.

«Боплади-ю...— деб ўйлади ўзини йўқотиб қўйган Колька.— Боплаганда ҳам қандоқ!»

«Қишлоқи» бўлса ҳам, чакки йигит эмас эди. Пешонасида бундай кунлар борлиги етти ухлаб тушига ҳам кирмаганди. Армияда юрганида у хизматдан кейин турмуши қанақа бўлишини жуда кўп ўйларди. Биринчидан, кечки мактабда ўнинчини битиради (унинг маълумоти тўққиз синф эди). Иккинчидан... Учинчидан, тўртинчидан — шу тариқа орзулар ёпирилиб келаверади-келаверади. Биринчи йили тузукроқ иш қидирди. Ўзига эмас, хотини Валяга ёқадиган иш ахтариб сарсон бўлганини кейинроқ пайқайди. Кўнгилдагидек иш топилмагач, нима бўлса-бўлди, дедию савдо шохобчасида юкчи бўлиб қолаверди. Кейин қизчаси туғилди, энди у бўш вақтнини нуқул шу гўдак билан ўтказиши лозим эди, чунки қурумсоқ Валя лоақал қизчани ўйнатиб, сайр қилдирадиган бирорта кампир ёллашга ҳам пулни кўзи қиймасди. Ўзи эса уззукун машинасининг қулоғини айлантиришдан бўшамасди. Кольканинг кечки мактаб тўғрисидаги хаёли ҳам хаёллигича қолди-кетди. Оқшомлари Колька қизчасини ҳовлидаги скамейкага ўтқазиб гармошка чалиб берар ва қийшанглаб ашула айтарди:

Орзуларим ҳавоин эмас,
Кун тиғида эриб ҳам кетмас.
Аммо бир кун мени сезмай, сиз
Жилмайганча ўтиб кетдингиз.

Қизчаси қиқирлаб кулар, Колька эса кўз ёши тўкмасдан унсизгина йиғлагиси келар эди. У шартта қишлоққа жўнаворар ҳам эди-ю, лекин қизчасидан жудо бўлишини ўйласа... Йўқ, бу унинг қўлидан келмайди. Ҳарчанд сабр-тоқатли, бардошли, минг карра, минг марта бақувват сибирлик бўлганида ҳам бундай жудоликни кўтаролмайди. Бўлак ҳар нарсага чидаши мумкин, аммо бунингга — асло.

Ярим йил аввал қишлоқдан Кольканинг онаси келганди. Валя уни мулоимгина қарши олди, бироқ кампир нима учундир ундан ҳайнқар, ортиқча бирор қадам

қўйишдан ҳам чўчир, неварасини қўлига олишдан қўрқар эди... Колька онасига қараб эзилиб кетди. Она бола ёлғиз қолишганида ундан ўпкалади:

— Ойи, бу нима қилганинг?

— Нима кппан?

— Жуда бир... ғалатиқоқмисан-ей... ҳатто неваранг-ниям қўлингга олмадинг.

— Қўрқяпман, ўғилгинам, тағин... бехосдан...

— Э, қўйсанг-чи, ойижон...

— Ҳечқиси йўқ, хафа бўлма. Худога шукур, кўрдим, тирикчилигинг яхши экан, ўғлим. Рўзгоринг ҳам бадас-тир. Бу мол-дунёни қара-ю! Ўзингга шукур, яратган эгам! Ишқилиб охири бахайр бўлсин, тинчгина яшанглар. Хотининг ҳам тузуккина... Тўғри, сал феъли тез экану, майли, ҳечқиси йўқ, ғирт шалтоғидан кўра шунақа ўтли-шудли бўлганиям маъқул. Худога шукур қилиб яшайверинглар.

Шундай қилиб, онаси ўғлим яхши яшаётган экан, деган хаёлда уйига жўнаб кетди.

Қампир кетгандан сўнг, нимадир бўлиб эр-хотин ги-жиллашиб қолишганида Валя эрининг бўғзига ўтмас пичоқ қўйди:

— Э, онангдан ҳам ўргилдим!.. Утирибди, ҳалиги... нимага ўхшаш... Лоақал бирон марта овқат пиширай демаса, бирон марта мундоқ неварасини ўйнатиб келмаса-я! Ойимтилла бўлмай ўлсин...

Колька ана шунда биринчи марта хотинининг гарданига тушириб қолди. Валька ғинг демай, онасиникига жўнади. Колька Нипани кўтариб, тўғри магазинга борди-да, қайнатаси билан қайнараси келганда довдираб қолмаслик учун, ичди, уйга келиб кута бошлади.

— Кўзингга қара, бола, кўзингга!— бир-биринга гал бермай столни муштлашишди қайната-қайнараси.— Қадамингни билиб бос, ҳа!.. Аёл кишига қўл кўтарганинг учун бир зумда Москвадан қия бўп кетасан-а, билдингми?! Сендақа зўравонии... Сенинг калтагингни есин, деб

ўстирибмизми буни? Билиб қўй, ҳой, қўлинг калталиқ қилади! Бунинг орқасидан қандоқ йигитлар юрар эди! Сенга ўхшаган қаланғи-қасанғилар эмас, кимсан инженерлар! Қанча осилиб, қанча ялиниб юришди.

— Буни қара-я, ғафлатда қолибсизлар-да! Қўлга тушган биринчи инженерни ёқасидан судраб ЗАГСга обориш керак эди. Ё улар сизлардан устариқ чиқиб қолдими? Ишни битириб сувга уриб кетишдимми? Хўп доғда қолган экансизлар-да?!

Энди улар уч кишилашиб бақира бошладилар.

— Марази! Аблаҳ!

— Ҳозир милиция чақирамиз! Шошма, ҳозир милиция чақирамиз!..

— Қасофат, чувринди!

— Марази!

Қизчаси Нинка чирқираб йиғлашга тушди. Колька бўздек оқариб, гўшт майдалайдиган болтачани қўлига олди-да, қайнатаси, хотинни ва қайнанасига юзланиб, секин, аммо дона-дона қилиб таъкидлади:

— Агар товушларингни ўчирмасаларинг ҳаммангни чопиб ташлайман, ярамаслар... Ҳаммангни шу ерга чўзилтираман!

Ана шундан бошлаб эр-хотин Паратовлар ҳаётлари дарз кетганини яққол англашди. Ҳатто иккаласи ҳам хийла енгил тортиб, эркинроқ бўлиб қолгандек кўрнинишга уринарди. Валя кечқурунлари қаёққадир ғойиб бўла бошлади.

— Йўл бўлсин?— деб сўрарди Колька изтиробдан тишларини қисиб.

— Буюртмачиларникига.

Шунга қарамай, ҳар қалай, бирга ётишарди.

— Хўш, буюртмачилар қалай?— дея сўрарди Колька кечалари хотинининг юмшоқ баданини силаб-сийпарман. У шунини сўраб негадир куларди. Йўқ, мунофиқлик қилмасди. Ҳақиқатан ҳам кулгиси қистар, лекин бу қандайдир асабий кулги эди.

— Аҳмоқ,— дерди Валя хотиржамлик билан.— Кўнглинг тўқ бўлсин — унақалардан эмасман.

— Сиз унақалардан эмассиз,— дер эди Қолька унинг гапини маъқуллаб,— сиз албатта унақалардан эмассиз.

Баъзан эса якшанба кунлари учовлон — қизчалари билан у ёқ-бу ёққа чиқишган пайтлари ҳам бўларди.

Уч мартача ВДНХ¹га боришди. Қабобхонага кириб ўтиришди. Қолька бир шиша яхши вино, кабоб, қизчасига конфетлар олиб берди... Винони майдалаб, ширингина овқатланиб ўтирдилар. Қолька хотинига ўғринча назар ташлаб ўйларди: «Нима қиляпмиз ўзи? Иккита аҳмоқ бир бўлиб нима қиляпмиз? Ахир, тинчгина яшаш ҳам мумкин-ку. Одамлар туппа-тузук яшаяпти-ку, ахир».

Кўрғазмада кўп нарсаларни кўришди. Қолька қишлоқ хўжалик машиналарини томоша қилишни ёқтирар, тракторлар, сеялкалар, пичан ўрадиган машиналар олдида узоқ туриб қоларди... Хаёл уни туғилган қишлоғига олиб кетар, юрагида чўкиб ётган қайғу яна азоб бера бошларди. У ўзининг турмуши турмуш эмас, балки бениҳоя жирканч, шарманда ва пастарин алланарса эканлигини билар, жуда яхши тушунар эди... Қўли ишга бормас, майда, арзимас хаёллар билан кўнгли тилкапора бўларди. Бирга ишлайдиган «савдо ходимлари»га қўшилиб ишни ўрганди. Бирор ишни қотиришмайди, ammo ертўлада бир-икки ишшани майдалашга ҳам ишга улфат топилиб туради. (Бундай пайтда юкчиларга яна сотувчилар, юзидан қон томадиган ўлгудек беғам қассоблар ҳам улфат бўлишарди.) Оқибати нима бўларкин? Оқибати эса яхшиликдан дарак бермасди. Ана шу юракни безиллатадиган «оқибати» ҳақида ўйламаслик учун у қишлоғини, онасини, асов дарёни жуда кўп эслар эди... Ишда ҳам, уйда ҳам, кечаси ҳам, кундузи ҳам яккаш шу

¹ ВДНХ — Халқ Хўжалик Ютуқлари Кўрғазмаси.

ҳақда ўйлар, бироқ ўйлаб ўйига етолмас, фақат бу фикрлардан қалби заҳарланар ва баттар ичгиси келарди.

«Хўш, нима қипти?! Одамлар... кетаверади-ку, бо-ласиниям ташлаб?! Айб фақат мендами?!»

Одамлар аллақачон уй-уйларига тарқаб кетишган... Колька эса эсига келган аллақандай гамгини бир қўшиқни секин хиргойи қилганча ҳамон оҳиста гармонь чалиб ўтирибди. Хаёллари дунёнинг бу бурчидан кириб, нариги учидан чиқади. Фикран аллақачон қадрдон қишлоғини қаричма-қарич кезиб чиққан, энди эса мусаффо дарё бўйида унинг шиддатига маҳлиё бўлиб турибди. Агар ёлғиз ўзи уйига кириб борса онасининг йиғлаши аниқ: пуштикамаридан бўлган фарзандни тирик етим қилиш гуноҳи азим, деб насиҳат бошлаши, уйингга қайт, деб зорланиши тайин... О худойим! Нима қилса экан?

Учинчи қаватдаги дераза очилади.

— Нағмангни бас қиласанми, йўқми? Одамларга шунча кулги бўлдинг, етар энди уйқу ҳам бермайсанми? Марази! Ҳамма уйдагиларнинг ҳол-жонига тегиб бўлдинг-ку!

Кольканинг олишиб ўтиргиси келмайди.

— Эшитяпсанми, ҳой? Нинка ухлолмаяпти!.. Ажина базм қилмай ўл!

— Пардани тушир. Деразаниям ёп — ухлайди-қолади.

— Марази!

— Мегажни!

Дераза ёпилади. Аммо орадан бир дақиқа ўтмай, қайта очилади.

— Кўргазмада айтган гапингни битта-примтага айтиб бераман, ана ўшанда кўрасан кунингни! Эсингдами? «Менга мана шундай кичкина бир трактор, кичкинагина комбайнни ўн гектаргина ер бўлса» эмиш! Қулоқнинг думи, газанда. Нега кетмадинг уйингга? А? Қолхозга боргингиз келмадими? Онангиз икковингиз якка хўжалик-

ни орзу қип қолдингизми... Колхоз ёқмайди-да сизга, а? Текинхўр бўлмай қирлиб кеткур! Мешчанлар...

Энг ажойиби шундаки, хотини Валя ҳаммасини, Кольканинг отаси ҳам, бобоси ҳам, бутун қариндош-уруғлари ҳам ўтмишда ғирт қашшоқ бўлганини, колхозга биринчилар қаторида киришганини яхши билади, Колька унга айтиб берган.

Колька гармонни скамейкага қўйиб ўрнидан турди... Бас! Бунга чек қўйиш керак. Бу ихтиёрий ғурбат ҳадемай уни ашаддий ароқхўр ёки телба қилиб қўяди. Қандайдир бир ниҳоя бўлиши керак-ку ахир!

Кўз очиб-юмгунча учинчи қаватга чиқиб борди... Отилиб, хонага кирди. Хотини нохуш бир нарсани сезиб, қизчасини қўлига кўтариб олди.

— Тегиб кўр-чи! Қани, тегиб кўр-чи!..

Колькани қалтироқ босди.

— Б-болани қўй,— деди у дудуқланиб.

— Тегиб кўр-чи!

— Бари бир сени бугун ўлдираман.— Кольканинг ўзи ҳам ҳайратда қолди, гўё бу даҳшатли сўзларни у эмас, бегона бир одам хўп ўйлаб, хўп пишитиб айтаётгандек эди.— Кунинг битди сени... Бу дунёда яшагинг келмай қолдими? Бўпти... Шу кеча сени қатл этаман.

Колька ошхонага кириб, стол тортмасидан болтачани олиб чиқди... Қалтироғи босилиб, бирдан хотиржам бўлиб қолди. Сув ичди... Жўмакни бураб ёпди, бир оз ўйланиб турди-да, кейин негадир яна очиб қўйди.

— Ҳозирча оқиб турсин,— деди овоз чиқариб.

Хонага кириб қараса — Валя йўқ. Бошқа хонага кирди — бу ерда ҳам йўқ.

— Қочиб кетибди.— Зинапояга чиқиб бирпас турди... Сўнг қайтиб хонага кирди.— Тўғри...

Болтани жойинга қўйиб, ошхона ичидан нари-бери юрди. Бекитиб қўйган еридан оғзин очилган ароқ шишасини олиб стаканга қўйди, шишани яна жойинга яшириб

қўйди. Стаканни кўтариб бир дақиқа туриб қолди... Кейин ароқни раковинага сеппиб ташлади.

— Сен аблаҳларни севинтириб нима қилдим.

Ҳорғин чўкди... Лекин дарҳол сапчиб турди — наза-рида ошхона жуда ҳам ифлосдек кўриниб кетди. Супур-гини олиб, хонани супуриб чиқди.

— Ҳали шунақами?— деб сўради ўзидан-ўзи.— Де-мак, хотин эрини Парижга кузатдимми?— Деразани ёпди, форточкани зичлаб, эшикни ҳам ёпди. Папирос тутатиб, уч марта чуқур-чуқур тортиди-да, папиросни ўчирди. Қў-лига қалам олиб газетанинг бир четига: «Қизим, даданг командировкага кетди», деб ёзди.

Газетани кўзга ташланадиган жойга қўйди. Сўнгра газининг иккала кўзини ҳам очиб, стулга ўтирди...

Эрталаб Валя ота-онасини эргаштириб уйга кириб келганида Колька кафтлари билан юзини чангаллаб ош-хонада ётарди. Зинапоягача ҳаммаёқни газ ҳиди тутиб кетганди.

— Турқинг ўчгур! Ҳайвон! Ҳатто газниям...— Валя шундай дедию тўсатдан нима бўлганини фаҳмлаб, чин-қириб юборди. Онаси юрагини чангаллаб қолди.

Қайната Колькага яқинлашиб, уни ёнбошига аф-дарди.

Кольканинг мижжаларидаги ёш томчиларни ҳали қу-римаган эди... Пешонасидаги малла кокили қорайиб, бир томонга қийшайиб ётарди. Қайнатаси Колькани силтиб, бармоқлари билан қовоқларини очишга уриниб кўрди... Сўнгра жасадни яна жойига ётқизди.

— Бу... ҳалиги, милиция чақириб керак...

МИЛЬ ПАРДОН, МАДАМ!

Шу томонларга овга чиққан шаҳарликлар теварак-атрофни яхши биладиган, ўзларига йўл кўрсата оладиган бирор кимсани сўраб-суриштиришса, одамлар:

— Ана, Бронька Пупков... бунақа ишларга устаси фаранг, сираям зериктирмайди,— дея жавоб берадиларда, негадир, ғалати кулимсираб қўядилар.

Бронька (Бронислав) Пупков — бичими келишган, ўзиям оёқ-қўли чаққонгина, тилиям югуриккина, ҳали анча бақувват, кўк кўз киши. Ёши элликларда, фронтда ҳам бўлган. Аммо ўнг панжасидаги ўқ учириб кетган икки бармоғи уруш касофати эмас: йигит пайти бир қиш кунни овга чиқанида жуда чанқабди, қўлидаги милтиқ қўндоғи билан музни тешиб қўлдан сув ичмоқчи бўлибди. Ўнг панжаси ствол оғзида экан. Бехос берданканинг кўтариб қўйилган тепкиси силкиниб кетибдию шу заҳоти бир бармоғи узлиб тушибди, иккинчисининг териси илвираб турган экан, Бронька уни ҳам шартта юлиб ола қолибди. Иккала бармоғини уйга кўтариб келиб полизга кўмибди. Ҳатто ўшанда:

— Қадрдон бармоққиналарим, қиёмат-қойимда дўндор кўрилигунча тинчгина ухланглар,— деган гаплар ҳам айтган эмиш.

Бут ҳам ўрнатмоқчи экану отаси қўймабди.

Бронька, умр бўйи боши уруш-жанжалдан чиқмай доимо ёқалашиб юрар, кўпинча уни яхшигина калтаклаб

туришар ҳам эди. У эса ётиб-ётиб, сал ўзига келгач, кўчага чиқиб яна мотопеди («педиги»)ни тариллатганча қулоқ-мияни батанг қилар, ҳеч кимга гина-кудурат сақлаб юрмасди. Турмуши ҳам шунга яраша енгил-елпигина эди.

Бронька шаҳарлик овчиларни байрамни кутгандек орзиқиб пойларди. Улар келгач, бир ҳафтами, бир ойми — истаганча хизматга камарбаста эди. Теварак-атрофни ўзининг саккиз бармоғидек яхши билар, ақлли, омадли овчи эди.

Шаҳарликлар ароқни аяшмасди. Баъзан унинг қўлига пул-мул ҳам тутқазиншарди. Борди-ю, беришмасаям ул парвойи фалак қолаверарди.

— Хўш, қанчага келдинглар?— деб сўрарди Бронька ишбилармон оҳангда.

— Уч-тўрт кунга.

— Ҳаммаси аптекадагидек бўлади. Дам олиб, каллани шамоллатиб кетасизлар.

Гоҳ уч-тўрт кун, гоҳ ҳафталаб гашт қилиб юришарди. Шаҳар одамлари — бамаъни кишилар; ичиб маст бўлганда ҳам улар билан ёқа бўғишишнинг ҳожати йўқ. У ҳамроҳларига турли ов ҳангомаларини айтиб беришни яхши кўрарди.

Охирги кун, «Кетар жафоси»ни нишонлайдиган пайтда Бронька ўзининг асосий ҳикоясини бошларди.

Бу кунни буюк бесабрлик билан кутар, жон-жаҳд билан унга куч тўплар эди... Ниҳоят, ўша зориқиб пойлаган муддати етиб келгач, эрта тонгданоқ Броньканинг юраги ширин энтика бошлар, ўзи эса кун бўйи аллаичук тантанавор сукут сақлаб юрар эди.

— Сизга нима бўлди?— деб сўрашса:

— Йўқ, ўзим...— деб жавоб берарди.— «Кетар жафоси»ни нима қилдик? Соҳилга бора қолампизми?

— Шундай қилсак ҳам бўлади.

...Кечга яқин кичкина, асов дарё бўйидаги овлоққина бир жойга йиғилиб, гулхан ёқишарди. Балиқ шўрва қай-

пагунча қитдай-қитдай отиб ҳангомалашиб ўтиришарди.

Бронька алюмин стаканчи иккинчи бор бўшатгач, папирос тутатарди.

— Фронгда бўлганмисизлар?— дерди у шунчаки гап орасида сўрагандек. Ёши қирқдан ошган одамларнинг деярли кўпчилиги фронт кўрган бўлиб чиқар, аммо Бронька буни ёш-яланглардан ҳам суриштираверарди: бошлашга баҳона керак-ку, ахир.

— Қўлингиз... фронгда бўлган экан-да?— деб сўрашарди меҳмонлар унинг чўлтоқ қўлига имо қилиб.

— Йўқ. Мен фронгда санитар эдим. Ҳа, энди нималарни кўрмади бу бош...— Бронька узоқ жимиб қоларди.— Гитлерга қилинган суиқасдни эшитганмисизлар?

— Эшитганмиз.

— Ҳалиги... уни ўзининг генераллари гумдон қилмоқчи бўлганини айтяпсизларми?

— Ҳа.

— Йўқ, мен бошқасини сўраяпман.

— Яна қанақаси? Бошқаси ҳам бўлганмиди?

— Бўлган эди.— Бронька қўлидаги алюмин стаканчи узатиб:— Қани, тўлдирсинлар!— дейди. Бир кўтаринида бўшатади-да:— Бўлган, ҳурматли ўртоқлар бўлган,— деб таъкидлайди.— Иҳм! Ўзиям, ўқ калласидан мана шунча жойдан ўтиб кетган эди-да!— У жимжилоғининг учини кўрсатади.

— Қачон бўлган эди бу иш?

— Минг тўққиз юз қирқ учинчи йил, йнгирма бешинчи июлда.— Бронька худди олис ва қадрдон бир нарса-сини эслаётган каби тағин ўйга чўмиб, жим қолади.

— Ким отган эди?

Бронька саволни эшитмагандек оловга тикилган кўйи чурқ этмай чекиб ўтираверади.

— Қаерда бўлган эди ўша... сунқасд?

Бронька лом-мим демайди.

Одамлар ҳайрон бўлиб, бир-бирларига қарашади.

— Мен отган эдим,— дейди у кутилмаганда секингина.

Бир мудат ўтга тикилиб ўтиради-да, сўнг аста бош кўтаради... Кўзлари эса гўёки: «Ҳайрон қоляпсизларми? Начора, ўзим ҳам ҳайронман», деб тургандек туюлади. У аллақандай ғамгин кулимсираб қўяди.

Бунақа пайтда одатда орага узоқ сукут чўқади. Ҳамма Бронькага термилиб қолади. У эса қўлидаги чўп билан икки чеккага сачраб кетган чўғларни гулхан томон суриб, жим ўтираверади... Аслида эса мана шу лаҳзалар унинг учун энг лаззатли эканини биров билмайди. Бундай пайтда у худди бир стакан тоза спирт томирига югургандек маза қилади.

— Беҳазил айтяпсизми?

— Бўлмаса-чи! Нима, мен тарихни сохталаштиришнинг оқибати қандоқ бўлишини билмайманми? Биламан, қадрли ўртоқлар, жуда яхши биламан...

— Э, шу... бирор олди-қочди гапдир-да, буям...

— Хўш, қаерда отган эдингиз, қани? Қандай қилиб?

— Брауннингдан отганман. Тепкини мана шундоқ пақ этиб босганман — тамом! — Бронька атрофга жиддий ва ғамгин қиёфада боқади: қанақа одамлар ўзи бу, гапга ишонмайдиган? Энди у майнавозчилик қилмай, бутунлай жиддий бўлиб олади. «Гапга ишонмайдиган»лар эса бутунлай гарангсиб қолишади.

— Нега бўлмаса ҳеч ким билмайди?

— Орадан юз йил ўтсин, ана унда ҳамма нарса ўтмишга сингиб кетади. Тушундингларми? Ҳеч ким билмайди, дейди-я! Кўп қаҳрамонлар панада қолиб кетяпти, ҳамма фожиа мана шунда-да!

— Бу бизни лақиллатмоқчимизми?..

— Шошмай тур! Хўп, ўша иш қанақа бўлган эди ўзи?

Бронька уларнинг бари бир жон-жон деб эшитишга тайёр эканлигини билади. Чунки ҳар сафар шунақа бўлади: кўникиб кетган.

— Оғзинглардан гуллаб қўймайсизларми?— У яна таранг қила бошлайди.

— Йўғ-эй, сираям.

— Чин партиявий сўзингларми?

— Оббо, гулламаймиз, дедик-ку, бўлди-да! Қани, айтинг энди.

— Йўқ, чинакам партиявий сўз беринглар! Қишлоқдаги одамларни билмайсизлар-да... Булар оёғи билан эмас, тили билан юради.

— Э, ҳаммаси жойида бўлади, ташвишланаверманг!— Ҳангоматалабларнинг сабр косаси тўлиб-тошадими.— Бошланг энди.

— Қани, тўлдирсинлар!— дея Бронька тагин стаканини узатади. Ичиб олганига қарамай, у мутлақо ҳушёр кўринади.— Бу иш, боя айтганимдек, қирқ учинчи йил, йигирма бешинчи июлда бўлган эди. Йўқ! Биз ҳужумга ўтган пайт. Ҳужум қилинаётганда, айниқс.., санитарларнинг иши кўпаяди. Ўша кунни мен ўн-ўн беш кишини лазеретга олиб келдим. Оғир ярадор бир лейтенантни ҳам палатага жойлаштирдим... Шу палатада қандайдир генерал ҳам ётган экан. Генерал-майор. Яраси унча оғир эмас, ўнг оёғининг тиззасидан юқорисига ўқ теккан экан. Палатага кирсам ярасини боғлашяпти. Генерал мени кўрдю:

— Шошма, санитар, жетмай-тур,— деди.

Бир ёққа бориши лозим бўлса, ёнида дуяб борсам керак, деб ўйладим. Қутиб турибман. Генераллар билан юриш ҳар қалай, қизиқ-да: бутун ҳол-аҳвол ойнадек равшан кўринади-қолади...

Одамлар қулоқ қоқмай эшитишади. Шўх учкунлар бирин-кетин атрофга сачраб-сўнади, ўрмон томондан бостириб келган қоронғилик шарпаси сув узра ёпирилади. Бироқ дарёнинг тезоқар жойи — қоқ ўртаси худди кумуш тангачаларини ялтиратганча зулмат билан ўйнашиб сузиб бораётган улкан балиқ танаси каби ялт-юлт товланади.

— Хўш, генералнинг ярасини боғлашди. Кейин десаңгиз, дўхтир унга: «Энди қимирламай ётишингиз керак!»— деган эди, генерал: «Э, ўт-э, нарёққа!» — деб қайириб ташлади. У — сиз билан биз, дўхтирлардан қўрқадиган, генералларга эса — дўхтирнинг чўт эмас. Хуллас, генерал билан машинага ўтириб, ҳайё ҳуйт деб жўнадик-кетвордик. Йўл-йўлакай генерал мендан: қаерда туғилганиму нима иш қилганим, маълумотим қанақалигини сўраб-суриштириб боряпти. Мен эринмай бир четдан айтиб турибман: хўш, туғилган жойим фалон ер (мен шу ерда туғилганман), колхозда ишлаганман, хўш, кўпроқ овчилик қилганман. «Яхши-и!— дейди генерал.— Мерганликка қалайсан?» «Ёмон эмас», дедим. Ортиқча қуруқланмаслик учун: «Ёниб турган шамни элик қадамдан ўчира оламан», деб қўя қолдим. «Лекин маълумот масаласи ҳалигидек... Ёшлигимдан отам ўзи билан нуқул тайгама-тайга ётаклаб юрарди», дедим. «Ҳа, майли, зиёни йўқ», дейди у. «Бу ишга олий маълумотнинг ҳожати йўқ. Лекин сен,— дейди,— жаҳон уруши оловини ёққан бир лаънати шамни бизга ўчириб берсанг — Ватан сени унутмайди», дейди. Коса тағидан имкосани тушундингларми?... Мен ҳам ўшанда дарров англай олмовдим. Катта бир ертўлага етиб келдик. Генерал ҳаммани қувиб чиқарди-да, мен билан савол-жавобни тағин давом эттирди. «Мабодо чет элда бирорта уруғ-аймоғинг йўқми?»— дейди. «Қаёқдан бўлсин,— дейман,— биз асл сибирликлармиз. Бизнинг ота-боболаримиз подшо Пётр замонасида бу ерга келиб қолган казаклар бўлади, улар бундан сал наридаги Бий-Қатунскда қалъа қуришган», дейман. «Бутун қишлоғимиз билан ана шу казаклардан тарқалганмиз...»— дейман.

— Бўлмаса нега отингиз бунақа — Бронислав?

— Поп бошқа исм қуриб кетгандек кайф устида шуни ўйлаб топган экан. Мен у лаънати ёлдор айғирни

ўттиз учинчи йили ГПУга олиб кетаётганимда шунинг аламинга боплаб бир туширганман...

— Қаерга дейсиз? Қаёққа олиб кетаётган эдингиз?

— Шаҳарга-да. Биз уни қамоққа оладигани бўлдигу шаҳарга элтадиган одам йўқ. Бронька, сен обора қол, ўзингниям аламинг бор эди, деб қолишди.

— Нега, исмингиз яхши-ку?

— Бунақа исмга мос фамилия бўлиши керак-да. Меники эса — Бронислав Пупков¹. Армияда ҳар йўқламада исми фамилиям чиқса — гурра кулги. Мана, бизда Ванька Пупков дегани бор, у билан ҳеч кимнинг иши ҳам йўқ.

— Хўп, яхши, кейин-чи?

— Хўш, кейин... Қаерда тўхтовдим?

— Генерал авлод-аждодаларингизни суриштираётган эди...

— Ҳа-ҳа, эсимга тушди. Хуллас, ҳаммасини сўраб-суриштиргач: «Уртоқ Пупков, партия ва ҳукумат сизга гоят масъулиятли бир вазифа топширади», деб қолди. «Бу ёққа, фронтнинг олдинги чизигига ёвуз Гитлер келган. Ҳозир бизда уни жойростон қилиш имкони бор», дейди. «Биз, дейди, бу томонга махсус топшириқ билан келаяётган бир газандани қўлга туширдик. Топшириқни бажарди, лекин ўзи тузоққа илинди. У шу ердан фронт чизигини кесиб ўтиб, шахсан Гитлерга жуда муҳим ҳужжатларни топшириши керак эди. Гитлер билан югурдакларни эса ўша аблаҳнинг афтини танир экан», дейди...

— Сизнинг бунга нима алоқангиз бор?

— Шошган қиз эрга ёлчимас, деган гапни эшитган-мисиз? Қани; тўлдирсинлар! Ихм! Алоқаси шуки, ўша газанда билан мен бир-биримизга худди икки томчи

¹ Бу ерда сўз ўйини. «Пупок» — «киндик» деган маънони англатади. (Тарж.)

сүвдек ұхшар эканмиз. Э, оғайнилар, нимасини айта-сиз! Уша кундан бошлаб шунақанги ишлар бошланиб кетдики, ана майшату мана майшат!— Бронька шу қадар ширин эҳтирос, пинҳона иштиёқ билан хаёлга бериладик, тингловчилар ҳам беихтиёр ажиб ёқимли туйғуни ҳис қилиб, кулимсирашади. Дилларда алланечук сокин, тантанавор ҳаяжон уйғонади.— Мени дарров госпиталь ёнидаги алоҳида хонага жойлаштириб, иккита ординарец бердилар... Биттасининг унвони — старшина, мен бўлсам — оддий аскарман денг. «Қани, ўртоқ старшина, этигимни узат-чи», дейман. Узатади. Буйруқни бажармай кўрсин-чи! Бу ерда денг, мени тинмай тайёрлашяпти. Мен ҳам тайёргарлик кўряпман...

— Қанақа тайёргарлик?

— Махсус тайёргарлик. Бу тўғрида ҳали-бери гапиришга ҳаққим йўқ: тилхат берганман. Эллик йил ўтсин, кейин майли. Энди бор-йўғи...— Бронка лаблари қимирлаб ниманидир ҳисоблайди,— йигирма беш йил ўтибди. Майли, бу ўз йўлига. Шунақа десангиз, майшат қилиб ётибман. Эрталаб кўзимни очсам — нонушта тайёр: қуюқ-суюқ ҳаммаси жойида. Ординарец бир шиша портвейн кўтариб кириб қолмайдими. Шу десангиз, бир бошлаб сўкаман!.. «Винонг ўзингга буюрсин, менга спирт топ!»— дейман — топиб келади. Госпиталда тўлиб ётибди. Узим спиртни истаганимча сувга аралаштириб уриб оламан, портвейнни унга бераман. Шу йўсни бир ҳафта ўтди... «Қачонгача майшат қилиб ётаман?»— деб ўйлайман. Ниҳоят, бир куни генерал чақириб қолди. «Қалайсан, ўртоқ Пупков?»— дейди. «Топшириқни бажаришга тап-тайёрман», дедим. «Бўпти бўлмаса, дейди, худо мадад берсин! У ёқдан сени Совет Иттифоқи Қаҳрамони бўлиб қайтишингни кутамиз. Фақат мўлжални олишда хато қилма», дейди. Мен унга: «Агар мўлжални тўғри ололмасам, майли, ашаддий хоин ва халқ душмани бўла қолай», дедим. Ё Гитлер билан гўрга кираман, ё сиз

Бронислав Иванович Пупковга Совет Иттифоқи Қаҳрамони нишонини топширасиз», дедим. Гап шундаки, ўшанда биз катта ҳужумга тайёрланаётган эдик. Мана бундай: икки қанотдан пилдалар, ўртадан эса танкларнинг кучли зарбаси мўлжалланган эди.

Броньканинг кўзлари чўғдек йилтираб ёнади. У ҳатто стаканини узатишни ҳам унутиб қўйган. Аланга шуъласи лип-лип ўйнаган қотма, чўзинчоқ юзи ҳам асабий ва чиройли кўринади.

— Мени қандай қилиб фронт чизигидан ўтказиб юборганларию қандай қилиб Гитлернинг бункерига кириб борганимни айтиб ўтирмайман, қадрли ўртоқлар... Мен бункерга кирдим!— Бронька ўрнидан туради.— Кирдим!.. Охирги зинага қадам қўйдим-да, катта темир-бетон залга кириб қолдим. Электр чироқ чарақлаб турибди, бир талай генераллар... Кўзим билан нуқул Гитлерни қидираман.— Бронька ҳаяжонга тушиб гоҳ ҳуштак чалаётгандек шивирлайди, гоҳ ёқимсиз, гоҳ изтиробли оҳангда чийиллайди. Тупугини ютган кўйи узук-юлуқ сўзлайди.— Юрагим десангиз, қинидан чиқиб кетай деяпти. Қани Гитлер?!— дейман ичимда. Унинг тулкига ўхшаш башараси ёд бўлиб кетган эмасми, қаерига ўқ узишни ҳам олдиндан белгилаб қўйганман: қоқ мўйловига отаман занғарни! Қўлимни шундоқ кўтариб: Хайль Гитлер!— деб бақирдим. Қўлимда катта пакет, пакетнинг ичида парчалашиб кетадиган заҳарли ўқ билан ўқланган браунинг. Бир генерал ёнимга яқинлашиб, «Қани, бу ёққа», дегандек пакетга қўл чўзди. Мен унга: Миль пардон, мадам, фақат фюрерга бераман, дегандек қўлим билан келиштирибгина ишора қилдим. Соф немис тилида гапириб қолдим: фюрер!— Бронька қулт этиб тупургини ютади.— Шу пайт десангиз у чиқиб келди-ку! Худди ток ургандек этим жимирлашиб кетди. Олисда қолган Ватанимни эсладим... Ота-онамни ёдимга олдим. У пайтда ҳали хотиним йўқ эди...— Бронька йиғлағудек, ёқасини

йиртгудек алфозда бир лаҳза жимиб қолади.— Биласизлар, бунақа пайтда бутун умрингиз киприк қоққунча кўз олдингиздан липиллаб ўтади... Урмонда айиқ билан юзма-юз дуч келиб қолганда худди шундай бўлади. Их! Йўқ, айтолмайман!..— Бранька тўсатдан йнглаб юборади.

— Кейин-чи?— деб сўрайди кимдир секингина.

— У менга қараб юриб келаверди. Генераллар ҳаммаси ғоз қотиб турибди. У илжайиб келяпти. Шунда шартта пакетни олдим. Куляпсанми ҳали, газанда! Хўш, мана сенга чеккан азобларимиз ҳаққи!.. Кўрган аламларимиз ҳаққи! Совет кишиларининг қони ҳаққи!.. Вайрон бўлган қишлоқлар, шаҳарлар ҳаққи! Хотинларимиз, оналаримизнинг кўз ёшлари ҳаққи!— Бронька худди ўқ узаётгандек қўлини силтаб қичқиради. Ҳамма ўзини йўқотиб қўяди.— Кулиш мана бунақа бўлади! Мана энди, оғзингдан лахта-лахта қон келади, газанда!— Юракни зирқиратадиган даражада бўғиқ қичқириқ янрайдию кейин жимжит сукупат чўкади... Кейин шоша-пиша айтилган ноаниқ шивирлаш эшитилади:— Ўқ уздим...— Бронька бошини кўксен узра солинтириб, узоқ унсиз йнғлайди, бақувват тишларини ғижирлатган кўйи калласини алам билан тебратади. Ниҳоят, бошини кўтаради, юз-кўзлари жиққа ёш. Яна боягидек секин, ниҳоятда секин ва даҳшат билан пичирлайди:

— Тегизолмадим...

Ҳамма жим. Броньканинг ҳолати тингловчиларга қаттиқ таъсир қилган, бирон нарса деб оғиз очиш ноқулай туюлади.

— Қани, тўлдирсинлар,— дейди Бронька бир пайт аста, талабгор оҳангда. Ичадно сув бўйига тушиб кетади-да, хийла вақт ҳаяжон таъсирида қийналиб, хўрсина-хўрсина йўталганча ёлғиз ўзи ўтиради. Балиқ шўрвага чақиршса—рад этади.

...Қишлоқдагилар Бронька тағни «сунқасд» ҳақида ҳикоя қилганини билиб олишади.

Бронька уйга хәфсаласыз киләфала, таъна-маломат эшитишга ва ўзи ҳам боллаб сўкишга гайбәр ҳолда кириб келади. Дўрдоқ лабли, хунук хотини дарҳол унга ёпишади:

— Нима бу, калтак еган итдан баттар? Ё тагин?..

— Тур йўқол-э!— дейди эринибгина Бронька.— Ундан кўра қоринини тўйғазишни билсанг-чи.

— Сени қоринини тўйғазиш у ёқда турсин, бошинини уриб ёрса кам!— деб шанғиллайди хотини.— Қачон одам бўласан-а? Сенинг дастингдан етти ному-сим ерга букилиб адоин тамом бўлдим-ку, кўчага чиқолмайдиган бўлиб қолдим-ку!

— Жуда яхши-да, кўчама-кўча изғиб эшик санагунча уйда ўтир!

— Йў-ўқ, ҳозир бораман!.. Ҳозир сельсоветга бораман, сен аҳмоқни яна чақиршимасам! Мана кўрасан, ахир бир қунмас-бир кун сен худо кўтаргурни суд қилишади, ҳа! Тарихга ёлгон-яшиқ қўшиб майнабозчилик қилиш қанақа бўлишни ўшанда биласан, ўшанда кўзинг мошдек очилади!

— Ҳаққи йўқ: мен газетага ёзаётганим йўқ, билдингми? Ундан кўра у-бу ол, деяпман.

— Кўзингга бақрайиб туриб бутун юрту олам куляптию бу бўлса... сиртига юқтирмайди. Башаранг қурсин, ювуқсиз тўнғиз! Сенда ўзи уят деган нарса борми? Ё унияма аллақачон ичворганмисан? Тфу, кўзингга тупроқ тўлсин, беномус! Ҳе, киндик!..

Бронька қаҳр билан хотинига ўқрайиб, паст товуща да базўр:

— Миль пардон, мадам... Ҳозир кунинини кўрсатаман!— дейди.

Хотини эшикни қарсиллатиб ёлганча «ювуқсиз тўнғиз»нинг устидан арз қилгани кетади.

Хотинининг «сиртингга юқтирмайсан», дегани кўп ҳам тўғри эмас. Йўқ, Бронька бу гапларнинг барчасини ўйлаб азобланар, дарғазаб бўлар эди... Икки кун уй-

дан чиқмай ичар, ўсмир ўғлини дўконга—ароққа физил-латаркан:

— Кўча-кўйда ҳеч кимнинг гапига қулоқ солма,— дерди гуноҳкор оҳангда,— олгину изингга қайт.

Дарҳақиқат, уни бир неча марта қишлоқ советига чақириб, уялтириб кўришган, чора кўрамиз, деб пўписа ҳам қилишган эди... Бронька эса раиснинг кўзига қарамасдан ўпкалаган оҳангда:

— Э, майли!.. Қўйсанг-чи! Оббо!.. Ол-ҳа!..— дея ғўлдирарди.

Кейин дўконда «бир қултумгина» ичиб олиб, бирпас офтобшувоқда ўтирар, хиёл бадани «қизигач», ўрнидан туриб енг шимарарди-да:

— Қани, марҳамат!.. Қим бор? Агар жиндак озор етказиб қўйсам хафа бўлмасликларини сўрайман. Миль пардон!..— дея эълон қиларди.

Аммо инсоф билан айтганда, ҳақиқатан ҳам уста мерган эди.

Қ А Й Ғ У

Ез пайтлари ўткир ёвшан ҳиди гуркираб, одамнинг бошини айлантириб юборадиган ажиб кезлар бўлади. Айниқса, кечалари... Кўкда ой жимгина сузади, беором кўнгил ниманидир қўмсаб орзиқади. Қишини сархуш қилувчи мастона, анвойи ҳидлар таратиб ётган хуморга тўлиқ, осуда, ойдин кечаларда тотли, ёруғ хаёллардан дил энтикади. Йўқ, бу ҳатто хаёл ҳам эмас, бу зориқтириб-соғинтирган, кўнгилга интизорлик солувчи алланечук бўлак нарса... Томорқа этагидами, отқулоқлар орасидами, ўт-ўланларга кўмилиб ётсангиз, юрагингиз сирли, пинҳона шодумонлик билан тўлиб кетади. Афсуски, бундай соҳир тунлар ҳаётда кам бўлади.

Шундай кечалардан бири менинг хотирамда бутун умрга сақланиб қолган.

Ун икки яшар пайтим эди. Полизда тиззаларимни оҳиста қучоқлаб, кўзимдан ёш чиққунча ойга термилиб ўтирардим. Бирдан яқингина жойда аллаким секин йиғлаётганини эшитиб қолдим. Орқамга қайрилиб, кўшнимиз Нечай бобога кўзим тушди. Озгин, ушоққиқина чол узун сурп кўйлагига ўралиб, ўзича бир нималарни гапириб-гапириб йиғлаб келарди.

Уч кун бурун Нечай бобонинг мулойимгина, беозор кампири ўлган эди. Болалари уй-жойли бўлиб кетишган, чол-кампир икковлон ҳаёт кечиришаётганди. Нечай бобонинг кампири жимгина яшаб, дунёдан ҳам жимгина кўз юмди. Улиб қолганини ҳам эрталаб билишди.

«Нима дейсан, Нечайнинг кампири... ўтибди-ку, боя-қиш...» дейишди одамлар. Гўр кавлашди, кейин кўмиб қайтишди — шу билан тамом. Мен ҳозир унинг афт-ангори қанақалигини ҳам эсимдан чиқариб юбордим. Қўрасида юрганида борлигиям сезилмас, аҳён-аҳёнда «ту-ту-ту», деб товуқларини чақириб қўяр, қишлоқда ҳеч ким билан уришмас, бировни ғийбат ҳам қилмас эди. Бечора, кечагина бор эди— энди эса йўқ, ғойиб бўлди.

...Ўша сўлим, сутдек ойдин кечада танҳолик, алами қанчалик оғир бўлишини илк бор англадим. Чор атроф нақадар гўзал, замин нақадар илиқ, қадрдон ва дилкаш кўлмасин, ёлғиз одамнинг аҳволи бениҳоя мушқул эканини тушундим.

Бир бурчакка бекиниб олдим.

Чолнинг, этаклари тиззасидан пастга тушиб турган узун кўйлаги ой пурида кўзини олгудек оқариб кўринарди. У судралиб қадам босар, ҳалпиллаган енглари билан кўзини артар эди. Мен уни аниқ кўриб турардим. Чол сал нари бориб, ўтирди.

— Ҳозир... сал мадоримни тўплай... бир ҳасратлашамиз,— дер эди чол ва кўз ёшларини сира тиёлмасди.— Уч кун бўлади— ўзимни қўярга жой тополмайман. Бирор нима қилай десам... қўлим ишга бормаиди.

Аста-секин у бир оз овунди.

— Алам қиларкан, Парасковья: ақалли рози-ризолик тилашмайсанми? Нима қила қолувдим сенга? Ризолик тилашганингдаям сал дардим бўшармиди... Армонда қолдим. Парасковья, армонда қолдим... Оҳ...— Чол бир нафасга жимиди.— Ювиб-тараб, расм-русмининг бажо қилиб кўмдик. Кумимиз¹ Сергей тобут ясади. Пигладик-сиқтадик... Тўғри, одам унча кўп бўлмади-ю, бари бир... Ҳолвайтар пишириб тарқатдик. Дадовнининг ёнига қўйдик. Жуда яхши, қуппа-қуруқ

¹ Кум — христианларда фарзандини чўқинтирган одам.

жой. Ман ўзимгаям шу ердан мўлжаллаб турибман. Ўзинг айт, ёлғиз бошим билан нима қилай: ё эшик-де-разани михлаб, Петьканинг ёнига жўнаворсаммикан?.. Одам чўчнйди. Ким билади, у ўзи ёмон эмас-ку, хотини... биласан-ку... бир нарса демайдию бир бурда нон-пиям заҳар қилиб беради. Эй, шўрим қурсин!.. Айт, ахир, нима қилай?

Сукунат чўкди.

Мен қўрқиб кетдим. Назаримда, Нечай бобонинг кампири ҳозир мулойим, босиқ товуш билан гапириб юборадигандек эди.

— Қаёққа бош ураримни билмай қолдим,— давом этди Нечай бобо,— бундан кўра сиртмоққа осилиб ўлганим яхшимасми. Кеча кечаси сал кўзим илинган экан, бир маҳал қарасам: қўрадан юриб келаётган эмишсан, қўлингда бир сават тухум... Тузукроқ қарасам, тухум эмас, энди кўз очган жўжа опкелаётганмишсан-да, ҳадеб битталаб еяётганмишсан. Еб туриб, мақтаб ҳам қўярмишсан... Ё парвардингор! Уйғонсам — тушим... Сани ўзимча уйғотмоқчиям бўлдим, йўқлигинг хаёлимдан кўтарилибди. Парасковьюшка... арвоҳинг чирқираб... юрибдими-а!..— Нечай бобо тағин ҳўнг-ҳўнг йиғлаб юборди. Украб-ўкраб сув торта бошлади— устимдан муздек сув қуйгандек эгим жимирлаб кетди.— Мани ташлаб кетавердингми?.. Бу шўрлик қариганда қаёққа боради, демадингми? Бир оғиз айтганингдаям майлийди, шаҳардан дўхтир опкелардим... Одамлар тузалиб кетяпти-ку. На бир оғиз гап, на рози-ризолик... Бу маниям қўлимдан келади-да...— Нечай бобо бурнини тортди, кўз ёшларини артиб, хўрсинди.— У ёқда... қўрқмаяпсанми, Парасковьюшка? Бу ёққа чиққинг келаётгандир? Тушларимга кирасан. Майли, тез-тез кириб тур... фақат жўжалик бўлиб кир... Одамни қўрқитмай. Бу... жўжаларни нимага йўйишимни ўзим ҳам билмай қолдим. Ё бўлмаса...— Нечай бобо шивирлаб гапирганидан мен гапининг ярмини эшитол-

мадим.— Гуноҳ бўлармикан? Нима қипти?.. Баъзан қазиб олишар экан, эшитдим. Ана, Краюшкинода бир кампирни қазиб олишипти... инграб ётган экан. Очиб олишипти... Икки кундан бери қулоқ солиб юрибман: жимжитга ўхшайди. Бўлмаса қазиб олмоқчийдиму... Айтишларича, одамни гоҳо қаттиқ уйқу босар экану ҳамма уни ўлди деб ўйларкан, у бўлса ўлмаган, қаттиқ ухлаб қолган бўларкан...

Энди юрагим бутунлай орқага тортиб кетди. Эмак-лаб-эмак-лаб полиздан чиқдим-да, бувамнинг олдига кириб ҳаммасини айтиб бердим. Бувам эгнига кийимини кийди. Иккаламиз томорқага қараб йўл олдик.

— Ўзи билан ўзи гаплашяптими ё кампирни билан гаплашаётганга ўхшайдимиз?— деб сўради бувам.

— Кампирни билан. Энди қандоқ қиламан, деб ундаи маслаҳат сўраяпти...

— Э, ўлсин, қари така. Бориб гўрини очишданам тоймайди бу! Ё маст-пастми?

— Йўқ, у маст бўлганида ашула айтиб, худони гапирнишга тушади,— дедим. Унинг бу одатини билардим.

Нечай бобо қадам товушини эшитиб, жим бўлди.

— Ким бу?— қатъий оҳангда сўради бувам.

Нечай бобо узоқ индамай турди.

— Ким бу деяман?

— Санга нима керак?

— Санмисан, Нечай?

— Ҳм...

Биз унга яқинлашдик. Нечай бобо татарчасига чордана қуриб олган, бизга норози қиёфада қараб турарди.

— Яна ким бор эди.

— Қатда?

— Шу ерда... Биров билан гаплашаётганинг-ку, ўзим эшитдим.

— Ишинг бўлмасин.

— Ҳозир яхши бир калтакни оламан-да, қувиб соламан, уйинггача тирқираб, орқангга қарамай қочиб қоласан. Қари одам тентакка ўхшаб ўтирибсан... Уят эмасми?

— Ман у билан гаплашиб ўтирибман, ҳеч кимга зиним тегаётгани йўқ.

— Ким билан гаплашиб ўтирибсан? У йўқ-ку, ким билан гаплашасан! У ўлди, энди—ерни тагида, худо раҳмат қилсин.

— У ман билан гаплашяпти, ман эшитяпман,— деб ўжарлик қиларди Нечай бобо.— Ҳеч кимга оғир-енгли тушмай қўя қолсин буни. Бу ёққа келиб, пойлаб юришингни-чи...

— Қани, кетдик,— бувам Нечай бобони ердан енгилгина кўтариб олди.— Кетдик бизникига, манда бир шиша самогон бор. Бориб ичамиз, зора енгил тортсанг.

Нечай бобо қаршилиқ қилмади.

— Чидолмаяпман, оғайни, тинка-мадорим қуриб кетди.— У олдинда борар, қоқилиб-суқилиб, ҳадеб енгил билан кўз ёшларини артарди. Мен унинг ортидан қадам ташлар ва ғам адоий тамом қилиб қўйган бу ушоққина чолга раҳмим келиб йиғлар, бироқ бувам гарданимга солиб қолишидан ҳайиққанам учун товущим чиқмас эди.

— Бу дунёда ғамсиз одам борми?— деб тассали берарди бувам.— Жуфти ҳалолини ерга кўмиш осонми? Локин ҳамма ўлганнинг кетидан шаҳид бўлиб кетаверса нима бўларди? Унда ман неча марта гўрга киришим керак эди? Сабр қил. Наилож, чидайсан-да энди, қандоқ қиласан?

— Бояқишга раҳмим келади.

— Албатта раҳминг келади. Ҳеч ким санга осон тутаётгани йўқ. Локин энди ўлимга чора йўқ-да, биродар! Узингга жабр, тирилиб келмайди-ку энди. Бунақада ўзинг ҳам омонатни топширишинг ҳеч гапмас. Худо сабр берсин.

— Биламан. Ақлим етиб турибди, ammo мана бу ерим ёниб кетяпти, ҳеч алами босилмаяпти. Ичиб ҳам кўрдим, йўқ, ўтмаяпти.

— Утади-и. Петька нега келмади? Анависинни-ку хўп, майли, узоқда дейлик, хўш, буниси-чи?..

— Командировкага кетибди. Эй, қийин бўлди-да, кум! Пешонам шўр экан, биродар. Не кунларга қолдим! Бунақа кўргилик етти ўхлаб тушимга кирибдими!

— Дунёнинг ишлари шунақа ўзи, одам тириклигида қадри билинмайди-ю, ўлгандан кейин оҳ-воҳ қиламиз. Локин ғамни деб ақлдан озини ҳам... тентаклик.

Энди кўз ўнгимдан бояги сокин, оидин кеча таровати йўқолган, кўнглимни тўлдирган ёруғ хаёллардан ном-нишон қолмаган, ўша ботиний шодумонлик буткул сўнган эди. Мана шу ушоққина чолнинг дарди бутун бир нафис оламни тўсиб қўйгандек эди. Бугунгидек ҳамон хотирамда: гуркираб аччиқ ёвшан ҳиди анқирди.

Бувим Нечайни бизникида ётиб қолишга кўндирди. Улар ерга ўрин тўшаб, устиларига пўстин ёниб ётишди.

— Сенга бир нарсани айтиб берай,— дея паст товушда гап бошлади бувам,— сен урушга бормагансан — у ерда бўлган ишларни билмайсан... У ёқда... биродар... бундан бешбаттар ишлар бўлган. Ўз кўзим билан кўрганман: санитар бўлиб хизмат қилардим, ярадорларни фронт ичкарасига таширдик. Бир кунни йўлда кетяпмиз, студе беккеримиз лиқ тўла. Ҳаммаси ишгайди, оҳ-воҳ қилиб, секинроқ юришимизни сўрайди... Шофёр Миколай Игринев деган ўзим тенги ўрта ёшлардаги бир киши эди, иложи борича текисроқ юришга тиришиб келяпти. Имиллаб ҳам бўлмайди — чекиняпмиз. Хуллас, қулаб ётган бир уйнинг ёнига келганимизда қарасак олдимизда енгил машина турибди, бир офицер: тўхта, дегандек қилиб ҳадеб қўл силкитади. Биз бўлсак худонинг ўзи қўл кўтарсаям тўхтатмайсанлар, деб қаттиқ буйруқ олганмиз. Тўғри-да, бу ёқда бизни ку-

тиб ётган ярадорлар қанча. Хужум қилаётган бўлсак ҳам майлийди, орқага чекиняпмиз. Қисқаси, тўхтатмасдан ўтиб кетдик. Енгил машина бизни қувиб ўтиб, йўлга кўндаланг бўлди, офицер тўппончасини яланғочлаб турибди. Бўлак илож йўқ, тўхтадик. Қарасак, уларнинг машинасида оғир ярадор офицер бор экан. Улар эса бошқа томонга кетишлари керак экан. Хўш, кейин ҳалиги тўппонча ўқтаган иккаламиз ярадорни бир амаллаб қузовга жойладик. Миколай кабинада ўтирарди: униям ёнида бир капитан бор эди, аҳволи оғир, беҳуш ётарди, Миколай бир қўли билан уни суяб, иккинчи қўли билан рулни тутиб келаётган эди. Хуллас, амаллаб жойлашиб олдик. Бояги шўрлик эса тинимсиз инграйди, бош-кўзи қоп-қора қонга беланган. Уша заҳотиёқ: етказиб боролмасак керак, деб ўйлагандим. Бояқиш, ёшгина йигитча, лейтенант экан, ўзиям шу, соқолнига энди тиг теккан бўлса керак. Бошини тиззамга олволдим, ҳарна сал енгил бўлармикан деб... Қаёқда!.. Госпиталга етиб келдик, ярадорларни тушира бошладик...— Бувам йўтал тутиб жим бўлиб қолди. Папирос тутатиб, давом этди.— Миколай ҳам ёрдамлашиб турибди. Бояги лейтенантни узатдим... «Тамом, жони узилибди», дедим. Миколай бўлса лейтенантнинг юзига шундоқ қаради-ю... Их-ҳи!..— Яна сукутга чўмди.

— Нима, ўгли эканми?— дея секин сўради Нечай бобо.

— Ўғли экан.

— Ё парвардигор!

— Қҳм...— Бувам устма-уст бурнини тортиб қўйди.

— Кейин нима бўлди?

— Қўмдик... Командир Миколайга бир ҳафта отпус-ка берди, уйига бориб келишга. Кетди. Аммо хотинига ўглини дафн этганини айтмабди. Хужжатлари билан орденларини яшириб қўйибди-да, бир ҳафтадан кейин орқасига жўнабди.

— Нега айтмаган экан-а?

— Айтиб бўлармишми!.. Бедарак кетди, дегани ҳам ахир сал баҳарнав-ку, қилдек бўлсаям умид қолади--ку кўнглида. Мундоқ деб айтишга тил борармиди. Неча марта оғиз очишга чоғланиптию айтолмапти.

— Худойим-ей, худо-ей!— тагин хўрсинди Нечай бо-бо.— Ўзи тирик қолдими, кейин?

— Миколайми? Билмайман, кейин бизни ҳар томонга тарқатиб юборишди... Мана, шунақа ишлар бўлган. Ўғлини-я, ўз қўли билан кўмса-я. Жигарбандини-я! Ҳазил гапми? Тагин шундоқ ёш нарса дегин...

Чоллар сўзсиз-садосиз қолишди.

Хонага эса ойнинг мўл, аммо совуқ ёғдуси ҳануз тўкилиб турарди. Ёғду!.. Қувончдан даракми бу, қайғуданми—ҳар қалай ёғду эди!

Э Т И Қ

Улар әhtiёт қисмлар олиш учун шаҳарга тушишган эди... Шунда денг, Сергей Духанин магазинда заифона чиройли этикни кўриб қолдию тинчини йўқотди: хотинига сотиб олгиси келди. Лоақал бирор марта тузукроқ совға олсам хўп иш бўлади-да, деб ўйлади у. Шундоқ чиройли нарсани оборсам... Бунақа этик хотинининг етти ухлаб тушига кирмагандир.

Сергей ихчам этикчаларни узоқ томоша қилди, кейин тирноғи билан пештахта ойнасини тикқиллатиб, хушчақчақ оҳангда:

— Манави зорманда қанча туради ўзи?— деб сўради.

— Қанақа зорманда?— тушунмади сотувчи.

— Ҳа, манави этиклар-да...

— Ҳм, зорманда эмиш... Олтмиш беш сўм.

Сергей овози борича «Вой-бу»— деб юбораёзди ва чўзиб:

— Ҳа-а... Чақар экан...— деб қўйди.

Сотувчи унга ёвқараш қилди. Хўп ғалати халқ-да, бу сотувчилар: бир кило ун тортиб берадиган бўлса ҳам худди отасидан қолган қарзини қайтараётгандай муомала қилади. Хўп, майли, жин урсин шу сотувчиларни. Сергейнинг ёнида олтмиш беш эмас, ҳатто етмиш сўми ҳам бор эди. Аммо... У ташқарига чиқди, папирос тутатиб ўйлай бошлади. Умуман, бунақанги пўрим этиклар қишлоқнинг ботқоқ йўлига увол, гапнинг очиги. Хотини

минг эҳтиётлагандаям бари бир... Шунақа-ю, ойда бирор марта нозикроқ жойларга кияди-да... Лой-пойга киймас ахир, эсни емаган-ку. Бояқиш хўп суюнади-да.

Сергей магазиндан сал наридаги дўкончага кирди ва пивога навбатга турди. Этикни кўрган заҳоти хотинининг кўзлари қандай ёниб кетишини хаёлига келтирди. Хотини ёш боланинг ўзи — баъзан севинса ҳам йиғлаб олади. Бечора, умуман, дуруст хотин. Биз эркаклар билан яшашга тоғдай бардош керак-э, деб ўйлади Сергей. Лаънатли пчкиликнинг ўзи-чи... Яна рўзғор, бола ташвиши... Хотинларга балли — шуларнинг ҳаммасига дош беради. Жони қирқталлиги рост шекилли. Биз — эркакларнинг йўриғимиз бошқа, унча-мунча кўнгил ёзасан, ичганинда сал-пал енгил тортасан. Хотин бояқишлар бўлса «югур-югур»ни байлаб олгандай, саҳардан то ярим кечагача тинчишмайди.

Навбат имиллаб силжир, пивоҳўрлар ҳадеб «ишни қайтадан бошлашар» эди. Хотини жуда яланг оёқ қолган бўлмаса, ортиқча харажатнинг нима ҳожати бор? Оёғида эл қатори кийиб тургани бўлса... Албатта, этик қурғур чиройли экан, лекин ҳамён кўтармагач... Оборгани билан биринчи бўлиб хотинининг ўзи уришади. Бунақа заҳардан қиммат матоҳни бошимга ураманми, ундан кўра қизларга пальто-мальто олсанг бўлмасмиди, киш келяпти, дейди.

Ниҳоят, Сергей икки кружка пиво олиб четроққа ўтди ва бир қултумдан майдалаганча хаёлга берилди.

Ҳаёт шу экан-да — қирқ бешга чиқибсану ҳалиям аҳвол ҳалигидақа. Ҳечқиси йўқ, бир кунмас-бир кун тирикчилигим яхши бўп кетади, деб юраверасан. Умр эса ўтянти... Шу алфозда бир умр ниманидир кута-кута гўр оғзига борганинги билмай қоласан. Шунда битта-яримта сўраса; шунча пайтдан буён нима балоларни кутиб яшадинг, яхшиллик қилишининг хонаси келганда нега қила қолмадинг, деса нима дейсан? Мана, пулинг бўлса бор, дўконда тайёр этик, сен ҳам одам бўлиб би-

ровнинг кўнглини ол, мундоқ! Эҳтимол, бошқа бунақа хонаси келмас. Қизлар келин бўлгунича борини амаллаб туришар... Хотинингга ҳар кунни совға олаётганинг йўқ-ку, номард!

Сергей магазинга қайтиб келди.

— Қани, ҳалигини кўрсатгин-чи,— деди у.

— Нимани?

— Этикларни.

— Кўриб нима қиласиз? Нечанчи размер керак?

— Мен кўз билан чамалаб кўраман, размерини билмайман.

— Тавба, нарса олармишу размерини билмасмиш. Буни кийиб кўриш керак, бу шиппак эмас-ку.

— Шиппак эмаслигини ўзим ҳам биламан. Нархидан маълум, ҳе-ҳе.

— Кўришнинг ҳеч ҳожати йўқ.

— Агар мен олмоқчи бўлсам-чи?

— Олармиш! Размериниям билмайсиз-ку.

— Сизга нима? Мен кўрмоқчиман...

— Кўришнинг кераги йўқ. Ҳамма кўраверадиган бўлса...

— Ҳей, менга қаранг, ойимча,— деди Сергей жаҳли чиқиб,— мен ахир сиздан юзингни бир кўрсат, деб сўраётганим йўқ. Кўришга кўзим учиб турганиям йўқ. Ниҳоят, менга анови этикларни бир кўрсатинг, деяпман.

— Кўполлик қилманг, билдингизми, кўполлик қилманг! Хурмачасини тўлдириб олади-да, бошлайди...

— Нимани бошлайди? Ким бошлайди? Сиз, нима, ўтказиб қўйганингиз борми, менга бунақа гапирасиз?

Сотувчи хотин бир пой этикни ушнинг олдига итқитди. Сергей уни спичклаб текширди, хиромини ёғирлатиб кўрди, тирноғи билан пошнасига чертиб қўйди. Ичига оҳишта қўл суқди. «Оёқ жонивор бунинг ичида худди яйрайди», деб ўйлади ўзинча.

— Олтмиш беш сўмнинг ўзими?— деб сўради у.

Сотувчи индамай унга қаҳр билан тикилиб турарди.

«Ё худо!— таажжубланди Сергей.— Отишга ўқи йўғ-а! Нимага энди, а?»

— Оламан, — деди у шоша-пиша, гўё шундай қилса сотувчи бир оз газабидан тушадигандек, бировни у бекорга овора қилгани йўқ, этик оляпти-ку, ахир, — сизга тўлайми, кассиргами?

Сотувчи ундан кўз узмай, эшитилар-эшитилмас мингиллади:

— Кассага.

— Олтмиш беш сўмнинг ўзими ё тийини ҳам борми?

Сотувчи ҳамон унга хўмрайиб турарди. Сергей ҳадик аралаш секин разм соларкан, аёлнинг кўзларида ёнаётган қаҳр алангасини кўриб, қўрқиб кетди. Индамасдан этикни жойига қўйди-да, кассага яқинлашди... «Нима бало бўлди унга? Эси оғиб қолган шекилли. Мунча газабга олмаса? Яна бирпас шунақа ўқрайса одам ўлиб қолиши ҳам мумкин».

Этикнинг нархи тийин-пийнларсиз, олтмиш беш сўмнинг ўзи экан. Сергей чекни сотувчига узатаркан, унинг кўзига боқишга журъат қилмай, озгин кўксидан сал юқорига тикилиб турди. «Балки касалдир», — деб ўйлади ачишиб.

Сотувчи чекни олмади. Сергей бошини кўтарди. Энди хотиннинг кўзларида ҳам нафрат, ҳам қандайдир галатчи бир истеҳзо бор эди.

— Мен этикни сўраяпман.

— Контролга, — деди сотувчи секингина.

— Контроль қаёқда? — деб сўради Сергей ҳам паст товушда. Энди у ҳам қоқсуяк сотувчини тобора ёмон кўра бошлаганини сизди. Сотувчи индамай қараб турарди.

— Контроль қаёқда деяпман? — сўради тагин Сергей. Аммо яна жавоб ололмади. У энди тўғри сотувчининг кўзига тикилиб кулимсиради.

— Ҳа, сенга нима бўлди. Сен, жонгинам, менга кўп бунақа тиркалаверма — хотиним бор меннинг. Биладан,

мени бир кўргандаёқ севиб қолиш мумкин, лекин на-
чора? Чидайсан-да, қандоқ қиласан? Ана энди айтиб
юборгин, контролни қаерда дединг?

Аёл оғзи очилиб қолди. У бундай гап чиқишини сира
кутмаган эди.

Сергей контролни қидириб кетди.

«Ўҳ-ҳў!— ўзича ғурурланиб қўйди у.— Кесақдан
ўт чиқдимми? Қаёқдан бийрон бўи қолдим? Асли хотин-
ларни гап билан шунақа ўтқазиб қўйиш керак. Шунда
бекорчи асаббозлик бўлмайди».

Контролда унга этикни ўраб беришди ва у уйга қай-
тиш учун автобазага, шериклари ёнига жўнади. (Улар
ҳаммалари — механик ҳамда яна иккита шофёр бу ерга
ўз машиналарида келишган эди.)

Сергей «дежурка»га кираркан, ҳозироқ барча қўлим-
даги қутига ёпишиб олса керак, деб ўйлаган эди. Ҳеч
ким қайрилиб ҳам қарамади. Йигитлар одатдагидай
ҳадеб баҳслашишар эди. Кўчада бир ёш попни кўриш-
ган экан, ўша қанча ойлик олади, деб тортишишар эди.
Қатта-катта кўзлари ғамгин боқувчи, озгин Витька
Кибров ҳаммадан қаттиқроқ бақирарди. Ҳатто жазава-
си тутиб, сўкинишга тушганда ҳам унинг кўзлари ғам-
гин ва алланечук ақлли боқар; худди Витьканинг алам-
зада эканидан далолат бериб тургандай бўлиб туюлар
эди.

— Биласанми, унинг шахсий «Волга»си бор-а?— дея
қичқирарди Рапшиль (Витьканинг лақаби Рапшиль
эди).— Улар ўқиётгандаёқ юз эллик сўм стипендия оли-
шади. Билдингми! Сти-пен-диянинг ўзи юз эллик!

— Буларда шахсий «Волга» бўлиши рост, лекин ёш-
ларида эмас. Сен кимга гап, ўргатмоқчисан? «Волга»
анавиларда, ҳаҳ, отинг қурғур... апостолми... йўқ, апос-
толмас, ҳаҳ, нимаиди?..

— Ақлингдан ўргилдим! Апостолларда шахсий «Вол-
га» эмиш! Яшавор, каллаварам! Апостоль эмиш... Сен
ўзинг апостолсан!..

— Стипендиясининг ўзи юз эллик дегин! Стипендияси шунча бўлса, маоши қанча бўлади?

— Сен нима, уни бекорга лақиллаб юраверадн. девдингми? Ол-ҳа! Нақд беш юзни қоқиб олади, деявер.

— У художўй бўлиши керак.

Сергей ёшгина попга беш юз сўм ойлик кўплик қилди-ку, демоқчи бўлди-ю, улар билан пачакилашиб ўтирмади. Ҳозир бекорчи сафсатанинг хонаси эмас... У тезроқ этикни кўрсатгиси келарди. Қутини очиб, этикни у ёқ-бу ёққа айлантириб томоша қилган бўлди. Ҳозир поп тўғрисидаги даҳанаки жанг бир четда қолиб кетади. Ҳамма жим бўп қолади... У шундай деб ўйларди. Йўқ, шериклари жим бўлишмади. Фақат Сергейнинг қўлидаги этикка бирров қараб қўйишди, холос. Ёлгон бўлмасин, нотаниш бир шофёр «қани», деб қўл чўзувди, Сергей дарров этикни узатди. Шофёр бирпас томоша қилган бўлди-да, қорамойга беланган қўлни этикнинг оппоқ, майин қўнжига тикди. Сергей жон ҳолатда ундан этикни тортиб олди.

— Э-э-й!.. Панжангни нега тикяпсан?

Шофёр кулди.

— Қимга бу?

— Хотинимга.

Шундагина барча жим бўлиб қолди.

— Қимга?— деб сўради Рапшиль.

— Қлавага.

— Қани?

Этик қўлдан-қўлга ўтди. Шофёрлар нафис чармни силаб кўришар, пошнасига чертиб қўйишар, аммо ичига қўл тикқани энди ҳеч ким журъат қилолмас эди. Фақат қўнжини ёруққа тутиб, ичкарисига қизиқсиниб тикилишарди. Улардан бири, ҳатто исгадир этикнинг ичига пуфлаб ҳам кўрди. Сергей шу пайтгача ўзи асло сезмаган қандайдир ғалати ифтихорни ҳис қилди.

— Қанча экан?

— Олтмиш беш сўм.

Ҳаммалари Сергейга ҳайрон бўлгандай, таажжуб билан тикилишди. Сергей бир оз довдираб қолди.

— Нима бало, жинни бўлдингми?

Сергей Рапшилнинг қўлидан этикни қайтиб олди.

— Эсиз!— дея хитоб қилди Рапшиль — Серьга... эсингни ебсан. Бошига урадим хотиннинг буни?

— Кияди.

Сергей, ҳарчанд ўзини хотиржам тутишга уринса ҳамки, ичида алланарса қалтирай бошлади. Аҳмоқона бир фикр миясига ёпишиб олди: «Мотороллернинг ярим пули. Мотороллернинг ярми». У гарчи олтмиш беш сўм мотороллернинг ярим пули эмаслигини яхши билса-да, бари бир қайсарлик билан шундай деб ўйлар эди: «Мотороллернинг ярми».

— Шунақа этик олиб келгин, деб буюрувдимми?

— Буюриши шартми? Ўзим сотволдим, вассалом.

— У буни қаёққаям киярди?— хушчақчақлик билан Сергейнинг гашига тега бошлашди шериклари.— Тиззадан ботқоқ жойда олтмиш беш сўмлик этик олишга бало борми.

— Ахир, бу қишлик этик-ку!

— Хўп, қишда буни кийиб қаёққа боради?

— Кейин, бу — шаҳарликларнинг оёғига мўлжалланган. Қлавангни оёғига сиғмаса кераг-ов. Оёғининг учида қолиб кетади.

— Бу этик қаёқдаю унинг оёғи қаёқда!

— Э, борларинг-е!— охири Сергейнинг жаҳли чиқиб кетди.— Сенларга бунинг нима оғирлиги тушиб қолди? Кулишди.

— Одамнинг ичи ачийди-да, Серёжа! Ахир сен олтмиш беш сўмни кўчадан топиб олмагансан-ку!

— Пулни ишлаб топган — мен, сарфлаган — мен, сенларга нима? Лўлибозор қилишнинг нима кераги бор?

— Балки хотининг сенга резина этик олишни буюргандир?..

— Резина этик эмиш...— Сергей бутунлай ўрташиб

кетди.— Э, турларинг-э... Яхшиси поп ҳақида валдира-
шинглар — шунақа қилиб қанча олар экан?

— Ҳар қалай сендан кўпроқ олади.

— Сенларни қара-ю! Қўл қовуштириб ўтирганча
Бировнинг пулини ҳисоблаб ўтиришибди-я.— Сергей ўр-
нидан туриб кетди.— Бошқа қиладиган ишларинг йўқ
экан-да?!

— Сен нимага жириллайсан? Аҳмоқлик қилишга-ку
кирасан, энди мунча ловиллайсан?

— Мен ловиллаётганим йўқ. Намунча менинг ғамим
ни еб қолдинг? Сендақа ғамхўрдан ўргилдиму! Сендан
қарз олдимми, ё бўлмаса...

— Сенинг ғамингни еб ўлибманми, шунчаки, дунёда
аҳмоқларга ачинсан киши.

— Менга ачинмай қўя қол. Яхшиси бояги попингга
ачин!

Яна бирпас гижиллашдилар-да, уйга жўнадилар!
Ўлда Сергей билан бир машинада кетаётган механик
ҳеч қандай киноясиз, ҳамдард оҳангда:

— У сенга нимага дул берувди?— деб сўради.— Би-
роқ бошқа нарсага бўлса керак-а?

Сергей механикни ҳурмат қиларди. Шунинг учун
билан уришиб ўтирмади.

— Ҳеч нарсага. Ке, қўй шу гапни.

* * *

Қишлоққа кечқурун етиб келишди. Сергей шерик
ларига хайр-маъзурни насия қилиб, уй томон кетди.

Клавдия қизлари билан овқатланиб ўтирарди.

— Намунча кеч қолдинглар?— деб сўради у.— Мен
види ётиб қолсанглар керак, деб ўйловдим.

— То машиналарни олиб автобазага келгунимизча.
То у ердан районларга тарқатгунича кеч бўп кетди.

— Дада, ҳеч нарса опкемадингми?— сўради катта
қизи Груша.

— Нима?

У йўл-йўлакай ўзича режа тузиб келган эди: агар Клава этикни қиммат экан, бошқа нарса олмабсан, деб гиди-биди қилаверадиган бўлса... Оборадию қудуққа ташлайди.

— Опкелдим!

Учовлон унга ялт этиб қарашди. Бу сўз шундай оҳангда айтилган эдики, ҳар ким ўзича ҳар нарсани ўйлади. Хотини бу ўзи кутган гўшт қиймалагич эмаслигини, қизлари эса — бу дадалари ваъда қилган тўрт сўмлик рўмол эмаслигини тушунишди. Учовлари Сергейнинг оғзига тикилиб қолишди.

— Ҳув ана, чамадонда.— Сергей стулга чўкди, папирос ахтариб чўнтагини кавлаштирди. Азбаройи ҳаяжонланганидан бармоқлари титраётганини сезди.

Клавдия чамадондан қутини, қутидан этикни олди. Электр шуъласи ёруғида улар янада ярқираб, худди нозанин бўлиб туришар эди. Қизлари ўринларидан санчиб туришди... Бирпас оҳ-воҳ қилиб олишди.

— Вой! Ё худойим! Кимга бу?

— Сенга-да, кимга бўларди.

— Вой, худойим!— Клавдия каравот четига ўтирди.

...Шаҳарча этик ичига бақувват, деҳқон оёқлари даядил югурдию бирдан бориб тикилиб қолди. Сергей кўксидан қандайдир оғриқ туйиб лабини тишлади. Сигмади-я... Қўнжи сигмади.

— Размери печанчи?

— Ўттиз саккиз.

Йўқ, сигмади. Сергей ўрнидан туриб, тортиб ҳам кўрди. Йўқ, сигмади.

— Тавба, меннинг размерим-ку ўзи...

— Қўнжи сигмаяпти фақат.

— Бу қуриб кетгур қанақа оёқ экан-а, менда!

— Шошма. Бирорта юқароқ пайпоқ кийиб кўргин-чи.

— Э, қаёқда! Кўряпанми зормандани!

— Ҳа-я...

— Оббо!.. Бу байталмон қанақа оёқ экан-а!

Тантанавор ҳаяжон босилди.

— Э-ҳа!— Клавдиянинг умиди тобора сўниб борарди...— Ҳе, оёқ бўлмайд кет, лаънати! Қанчага олувдинг?

— Олтмиш беш сўм.— Сергей папирос тутатди. Унинг назарида хотини этикнинг баҳосини яхши эшитмай қолгандек эди.— Олтмиш беш сўм экан,— деб қўшиб қўйди у яна секунггина.

Клавдия этикка термилиб узоқ ўтирди, кафти билан унинг силлиқ қўнжийи силади. Унинг мижжаларида ёш йилтиради. Йўқ, у этик нарҳини эшитган эди.

— Худо кўтарсин бунақа оёқни!— деди у.— Озиб-ёзиб бир мартагина... Шундаям... Э, худойим!

Сергейнинг юрагини алланарса исканжага олди... Раҳм-шафқатми, унутилаёзган муҳаббатми... У этикни силаб-сийпалаб ўтирган хотинининг бармоқларига қўлини теккизди-да, уларни оҳиста сиқди. Клавдия унга қаради... Уларнинг кўзлари тўқнашди. Клавдия маънос кулди, кейин бир вақтлар, ёшлик пайтларидаги каби шўх, содда, аммо мағрур бош ирғади.

— Сенга насиб қилган экан, Груша,— деди этикни қизига узатиб.— Ма, кийиб кўр-чи.

Қиз тараддулланиб қолди.

— Қани, бўл!— Бош силкиб қўйди Сергей ҳам.— Ушни яхши битирсанг — сеники.

Клавдия кулди.

...Уйқуга ётиш олдидан Сергей доим ошхона эшиги ёнидаги пастак курсида ўтириб охириги папиросини чекар эди. Бугун ҳам бориб жойига ўтирди... Папирос тутатганча, бугунги кун ҳаяжонларини эслади, сотиб олган совғасининг тасодифий, аммо энди ўзига жуда катта бўлиб туюлган маъноси хусусида ўйлади. Уйладию кўнгли равшан тортиб кетди. Ҳозир у шу дақиқадаги оромини, аҳён-аҳён бир меҳмон бўлиб қоладиган шу ҳаловатли лаҳзани беҳос ҳуркитиб юборишдан чўчир эди.

Клавдия меҳмонхонага жой солди.

— Қани, кела қол...— деб чақирди эрини у.

Сергей атай нафасини чиқармади — тағин нима дер экан?

— Сергунь— дея эркалаб чақирди Клавдия.

Сергей ўрнидан турди, папирос қолдигини ўчириб, ичкарига кирди. Ўзича кулиб, бош чайқади. «Этик оберганим учун дарров менга меҳрибон бўп қолди», деган фикр хаёлига келгани йўқ. Гап этикда эмас, албатта, гап шундаки... Бунни тушунтириб бўлмайди. Вассалом,

ЧОЛНИНГ УЛИМИ

Чол эрталабданоқ бетоқат бўла бошлади. Дармонсизлик тинка-мадорини қуришиб борарди... У анчадан бери, бир ойдан буён бетоб. Аммо бугунгиси бутунлай бўлакча, худди юрагининг тагида қўрғошин қадалиб тургандек, кўнгли алағда. Чол бундан қўрқмас, аммо ҳеч қачон бунчалик бедармон бўлмагани учун ўзям хайрон эди. Гоҳо ўзидан-ўзи оёғи ишламай қолганга ўхшайди... Бармоқларини қимирлатиб кўрса — йўқ, ишляпти. Гоҳо эса ўнг қўли музлай бошлайди, жон ололатда қимирлатиб кўрса — бинойидек. Лекин нега бунчалик тинкаси қуриб кетяпти-а? Ё худо!

Тушгача сабр қилиб ётди: балки юрагининг тагида қадалиб турган нарса бир оз қўйиб юборар, балки тамаки хумор қилиб қолар ёки сув ичгим келиб қолар, деб кутди. Кейин бирдан ажали етганини тушунди.

— Опаси... Ҳой опаси!— деб чақирди у кампирни.— Бу... менинг куним битганга ўхшайди.

— Оғзингдан ел олсин!— шанғиллади кампир.— Ётволган жойингда нима деб алжираяпсан тагин?

— Бир амаллаб мени чуширсанг бўларди. Қийналиб кетдим-ку.— Чол печ устида ётарди.— Чушириб қўй.

— Бир ўзим чушира оларканманми. Егорни чақириб чиқсаммикан?

— Чақириб чиқ. Уйда бормикан?

— Боя қўрада қораси кўринаётган эди... Кириб чиқай-чи.

Кампир кийиниб, ташқарига чиқиши билан эшикдан олам-жаҳон совуқ ёпирилди.

«Қиш ўчоғи тор. Шунақа пайтда ўлиш ҳам гирт галва-да», деб ўйлади чол.

Уларнинг қўшниси кириб келди.

— Уҳ-ҳ, совуқни қара-я!— деди у.— Шошмай тур, Степан амаки, бирнас исиниб олай, кейин ёнингга борарман. Нақ қотиб қолаёздим. Нима, тагин мазанг бўлмадимми?

— Аҳволим чатоқ, Егор. Уламан шекилли.

— Ол-а, ваҳимангни қара-ю!

— Ваҳима қилсам-қилмасам — тамом. Совуқ қаттиқми жудаям?

— Эллик даражалар бор-ов.— Егор папирос тутатди.— Далада бўлса қордан ном-нишон йўқ. Тракторлар билан тўплашяпти-ю, лекин бу урвоқ бўлармиди!

— Балки, ҳали яна ёғар...

— Энди худо билади. Қани, кел, тушсак-туша қолайлик...

Кампир ёстиқни уриб-уриб қаппайтирди, жой ҳозирлади. Егор печга яқинлашиб, қўлларини чолнинг тагидан ўтказди.

— Бўйнимдан ушлаб ол... Ана шундоқ! Намунча енгил бўп кетмасанг!

— Дард тортдим-да.

— Ёш болачалик розинг йўғ-а... Менинг Қолькам ҳам сендан оғирроқ чиқар...

Чолни каравотга ётқизиб, пўстин билан ўраб қўйишди.

— Тамаки ўраб берайми?— манзират қилди Егор.

— Йўқ, чекким келмаяпти. Эҳ, худойим,— хўрсинди чол,— қишнинг кунда ўлишни айтгин...

— Э, қўйсанг-чи!— деди Егор жиддий оҳангда.— Мунақа бўлмағур хаёлларга борма.— У стулни каравотга яқинроқ суриб ўтирди.— Фронтда менинг дабдалам чиқиб кетганди. Мен ҳам ўшанда тамом, деб ўйлаган-

дим. Доктор бўлса— яшашни хоҳласанг— яшайсан, истамасанг— ўласан, дейди. Мен бўлсам гапиролмайман ҳам. Ётган жойимда ўзимча: «Яшашни ким ҳам хоҳламайди, жинними бу?»— дейман. Хуллас, сен ҳам ётиб: «Яшайман!»— деб ўйлайвер.

Чол ожизгина кулимсиради.

— Қани, бир тортиб кўрай-чи,— деди у.

Егор папирос узатди. Чол тутунни ичига тортиб узоқ йўталди...

— Чўп бўлиб кетибман-да... Аммо тутун курсоғим-гача борди чоғимда.

Егор пихиллаб кулди.

— Қаеринг оғрияпти ўзи?— сўради кампир ачиниб ва негадир, норози қиёфада.

— Ҳамма ерим... Оғримаган жойим йўқ. Шундоқ тинкам қуриб кетяптики, худди биров қонимни сўриб олгандек.

Учовлон жимиб қолишди.

— Майли, мен борай, Степан амаки,— деди Егор.— Молларни суғориб, ем-пемини бериш керак...

— Бора қол.

— Кечқурун тагин хабар оларман.

— Майли.

Егор кетди.

— Мадорим қуриди, дейсан. Ичингга туз кирмаганидан кейин мадоринг қурийдиди-да,— луқма ташлади кампир.— Ё товуқни сўйсақмикан— шўрва қилиб берардим? А? Мазаликкина қилиб.— А?..

Чол ўйланиб қолди.

— Керакмас. Қошки ёлчитиб есам, бекорга товуқни увол қиламиз.

— Худо кўтарсин, увол бўлса бўлар. Ниъма, жуда шунчалик азизми...

— Керакмас,— деди яна чол.— Яхшиси ярим рюмка ичиб кўрай... Зора сал-пал қонимни юриштирса...

— Баттар бўлмаса гўргайди.

— Ҳечқиси йўқ. Балки сал-пал қиздирар.

Кампир шкафдан бўғзига пухталиқ билан латта тикиб қўйилган шишани олди. Чоракталиқ шишадаги ароқ ярмидан камроғи ичилган, қолгани шундоқ турарди.

— Ишқилиб баттар бўлиб юрмаса гўрга эди.

— Э, ароқ қачон баттар қилган, эсинг борми ўзи!— Чолнинг аччиғи чиқди.— Бир умр устида ўлиб бўласизлару ароқ энг зўр дорилигига фаҳмларинг етмайди. Калтафаҳм, хумгазаклар.

— Лоақал энди қайсарлик қилмасанг-чи!— деди кампир ҳам аччиқланиб.— «Хумгазак» эмиш... Бир оёғи гўрдаю тағин ўз билганидан қолмайди. Доктор тинч ётишни буюрган бўлса...

— Доктор... Докторларга қолса ўлмайсан, деб ҳам буюраверади-да, аммо одамлар ўлаверади!

Кампир ярим рюмка ароқ қуйиб чолга узатди. У бир ҳўпладию ютолмади. Бир қултум ароқ қайтиб рюмкага тўкилди. Чол ранги бўздай оқариб, қимири этмай узоқ жим ётди. Сўнгра қийнаиб-қийнаиб:

— Йўқ, ич, вақт борида ичиб қол,— деди.

Кампир унга раҳми келиб ҳасрат билан қараб турди-турди-да, ниҳоят бирданига пиқиллаб юборди.

— Чол... Худо кўрсатмасин, ростдан ҳам ўлиб қолсанг, мен сўққа бошим билан қандоқ қиламан?

Чол лом-мим демасдан шифтга хийла вақт тикилиб ётди. Бирор нарса дейишга қийналар, аммо босиқ, сафуржа гапиргисин келарди.

— Энг аввал Мишкадан нафақа ундириб ол. Отанг ўлди, онангини ўлгунича боққин, деб васият қилди, дегин. Худди шундоқ дегин. Агар у ноинсоф, қулоқ қоқмаса, судга бергин. Уят ўз йўлига, аммо тирикчилик ҳам керак. Сен эмас, у уялсин. Манькага, ёзиб юбор, ўғлини албатта ўқитсин. Боласи мияли, бутун «Интернационал»ни ёд билади. «Отанг ўқитсин деб айтди», дегин.—

Чол чарчади. Яна шифтга термилганча бир муддат жим ётди. Юзи жиддий ва ҳатто бир қадар тантанавор эди.

— Петькага нима дей?— деб сўради кампир кўз ёшларини артиб; у ҳам вазмин ва кўз ёшисиз гапиришга шайланганди.

— Петькагами?.. Петькага тегма — топганини ўзи зўрға учма-уч қилиб юрибди шўрлик.

— Шўрва қилиб берайми, а? Егор сўйиб берар...

— Керакмас.

— Нима, яна мазанг қочяптими?

— Шунақага ўхшайди. Бирпас дам олай.— Чол кўзларини юмиб, сезилар-сезилмас, оҳиста нафас олди. У чиндан ҳам ўликка ўхшар, чехрасида қандайдир совуқ-қонлик, тирик одамда бўлмайдиган аллақандай осудалик муҳрланган эди.

— Степан!— дея чақирди кампир.

— Ҳм?

— Тур, бунақа қилиб ётмагин...

— Қандоқ ётай, йўқса, эси паст? Биров ўлай деяптию бу бўлса ундоқ ётма, бундоқ ёт, дейди. Қандоқ ётишим керак? Тўрт оёқлаб ётайми?

— Михеевнаңи айтиб келайми — ўқиб қўярди?

— Йиғиштирларинг-е!.. Тоза яхшилик қилди-да, менга сенларнинг худоларинг. Бекорга товуғингни Михеевна шилиб кетади. Яхшиси, ўша товуқни Егорга бер — қиқиб гўрни кавлайди. Бўлмаса, кимга зарил кепти?

— Топилар битта-яримта...

— «Топилар» эмиш... Кейин юрасан уйма-уй изғиб — шу совуқда кимнинг кўзи учиб турибди. Қиш куни бўлса... Ёздаям баҳарнав эди!

— Нима бало, ростдан ҳам ўляпсан шекилли? Балки тавба-тазарру қиларсан...

— Ҳозир қилдим тавба-тазарруни. Оёғим музлаб кетяпти... Эҳ, худойим, худойим!— Чол чуқур хўрсин-

ди. — Балки бордирсан, худо... осий бандангни ўзинг кечир.

Кампир тагин ҳўнграб юборди.

— Степан, сал ўзингни тут. Ахир, Егор: «Ҳар нарса-ни ўйлайверма», деб айтди-ку.

— Ҳамма нарсани билади ўшанинг! Ҳўкиздек бақув-ват, унга ўлмагин дегин — ўлмай қўя қолади.

— Ундоқ бўлса, яхши-ёмон гапирган бўлсам... рози бўл, чол...

— Худонинг ўзи кечирсин,— деди чол тез-тез қулоқ-қа чалнадиган гапни такрорлаб. У яна бир нима демоқчи, ғоят муҳим бир гапни айтмоқчи бўлиб чоғланди-ю, бироқ бунинг ўрнига негадир ён-верига ғалати аланглаб бетоқатлана бошлади.

— Агиюша,— деди у базўр,— мендан рози бўл. Хиёл кўпроқ ичардим... Нонни қара, нонни — қоп-қора!.. Анави бурчақда турган ким? Ким у?

— Қани, Степан?

— Ҳув ана!..— Чол тирсагига таяниб, қаддини ростлади, уй бурчагига — даҳлиз тарафга талваса билан тикилди.— Ана-ку, ана! Ўтирибди-ку?..

Егор кечқурун келди.

Чол оппоқ бурни сўррайганча каравотда ётар, бош томонида эса кампир унсиз йиғлаб ўтирар эди.

Егор бошидан шапкасини олди, бир оз ўйланиб тургач, бурчақдаги санамга қараб чўқинди.

— Ҳа-а,— деди у,— ажални сезган экан-да.

А Л А М

Сашка Ермолаевчи хафа қилишди.

Хўш, нима бўпти, осмон узилиб ерга тушибдими? Албатта, биров сизни хафа қилса дамнингизни чиқармай кетаверинг, демоқчи эмасмиз. Лекин хафа бўлдим деб умуман, инсонинг қадр-қимматини бир пулга чиқариб юбориш, ҳаётдан безиб юриш — буям, нима десак экан, олифтагарчиликдан бошқа нарса эмас. Тагин ўзингиз биласиз. Аслида-ку, андишанинг отини қўрқоққа йўйишади-я! Лекин шундай қилсангиз, жонингиз тинч бўлади-да! Билмасангиз билиб қўйинг. Балки бу гапга ғашингиз келиб куларсиз, балки такаббуруна, ҳаттоки нафратомуз илжайиб қўярсиз... Майли, билганингизни қилинг. Оҳ-воҳ чекиб ўзингизни ҳар ёққа урарсиз, ҳуқуқингизни талаб этиб жанжал кўтарарсиз, шунақа қилганингизда сизни боплаб бир чеккага чиқариб қўйишса, аламдан нима қилишингизни билмай қолсангиз, ўшанда бизнинг олдимизга келинг. Андишанинг фойдаси қанақа бўлишини ўргатиб қўямиз.

Бўпти, энди гапнинг индаллосига ўтайлик.

Нима бўлди, дейсизми?

Шанба куни эрталаб Сашка қатикдан бўшаган шиша идишларни бир жойга тўплади-да, қизини чақирди: «Маша, мен билан борасанми?»

— Қаққа? Мададингами?— Жажжи қизчаси суюниб кетди.

— Магазинга. Сут оламиз. Қара, бўлмаса ойинг сира магазинга бормайсизлар, деб уришяпти.

— Савил! Қаёқдан кун чиқди?— деди «ойиси»

жонланиб.— Қараб кўринглар, нототения балиғи бормикан. Агар бўлса ярим килогина олинглар.

— Анавинақа қиммат балиқданми?

— Қиммат бўлсаям олавер. Болларга қовуриб берман.

Шундай қилиб, Сашка билан Маша «мададин»га жўнадилар.

Ота-бола сут олишди, ёғ олишди, нототения балиғи бор-йўқлигини кўргани боришди. Балиқ бўлимига киришса пештахта орқасида аллақандай хола турибди.

Холанинг қовоғи солиқ эди. Кечаси яхши ухламагаў бўлса керак. Нима учундир хола рўпарасида турган мана шу одам кеча оқшом ичиб олиб магазинда тўполон кўтарган йигит деб ўйлади. Жаҳл билан кескин оҳангда сўради:

— Хўш, қалайсан?

— Нима «қалайман?»— тушунмади Сашка.

— Кечаги эсингдан чиқдимми?

Сашка холага ҳайрон бўлиб қараб қўйди.

— Нега ағраяпсан? Бўзрайиб туришини қаранг! Ҳеч нима бўлмадимми? Бўлмадимми? Тағин иш қип қўйган боладек бўзрайишини бунинг!

«Иш қилиб қўйган бола» дегани Сашкага айниқса қаттиқ тегди.

— Менга қаранг,— деди Сашка аламдан юзи бир томонга қийшайиб кетаётганини пайқаб.— Чоғимда сиз ўзингиз кеча ичиб энди бошингиз оғриб турганга ўхшайди. Хўш, кеча нима бўпти?

Энди холанинг жаҳли чиқди. У истехзоли кулди.

— Унутдингми?

— Нимани унутаман? Кеча мен ишда эдим!

— Ростдан-а? Бунақа ишларинг учун қанча ҳақ оласан? Ишда бўлган эмиш! Тағин дўқ қилишини қаранг! Ҳалиям бош оғриғинг қолмаган кўринади.

Сашка аламидан титраб кетди. Кейинги пайтларда у яхши, осойишта яшашга киришган, ҳатто охирги мар-

та қачон ичгани ҳам ёдидан кўтарилган эди. Уша куни шунинг учун айниқса қаттиқ ранжиган бўлса ажаб эмас. Бунинг устига у жондан азиз қизчасининг жажжи қўлчаларини ушлаб турар эди. Боласининг олдида уни шундай ҳақоратлашгач, нима қиларини билмай қолди. Елкасини қисиб индамай кетаверса-ку, олам гулистон эди. Кўриб турибдики, пештахта ортидаги хола унча-мунчага бўш келадиган хилидан эмас. Балки у бошқа одам билан адаштираётганини пайқаб тургандиру кечирим сўрагиси келмаётгандир. Ҳа-да, дуч келган одамдан узр сўрайверадими? Нима учун энди?

— Директорингиз қаерда?

— Жойида,— деди хола осойишталик билан.

— Жойининг ўзи қаерда! Жойи қаерда, деяпман?

— Қаерда бўлса ўша ерда! Директорни нима қиласан? «Директор қани эмиш!» Директорнинг сенга ўхшаганлар билан ади-бади айтишиб ўтиришдан бўлак иши йўқ экан-да!— Хола бошқа сотувчилар ва кексароқ харидорларни ёрдамга чақиргандек овозини баландлатди.— Буни қаранг, бу кишига директор керак эмиш, Директор ишлик одам. Сенга ўхшаганлар билан пачакилашиб ўтирмайди. Қаранг-а, директорни кўргилари келиб қолипти!

— Нима гап, Роза?— деб сўрашди бошқа сотувчи хотинлар.

— Манавини қаранг, оёғини тираб нуқул директорни сўрайди. Директорни олдинга опчиқайми? Тусингни ел есин сендай олифтани! Пияниста!

Сашка директорни ўзи қидириб кетди.

— Хола момон экан-а,— деди Маша.

— Ёмон эмас, у худди...— Сашка ёш боланинг олдида холанинг қанақалигини айтиб ўтиргиси келмади. Гўё биров кўпчилик ўртасида башарасига тарсакилаб юборгандек икки юзи ловиллаб ёнар эди.

Орқа томондаги эшикдан кираётган эди, қассоб йигит унинг йўлини тўсди.

— Нима қилиб шовқин кўтариб юрибсан?

Сашка қассобга ўхшатиб жавоб қилди. Унинг кўзларида жиддий борлигини кўргани учунми, қассоб йигит йўл бўшатди.

— Мен директор эмасман,— деди кичкина хонада ўтирган бошқа бир хола.— Мен бўлим бошлиғиман. Нима бўлди ўзи?

— Биласизми,— деб гап бошлади Сашка.— Узидан ўзи... Ҳеч гапдан ҳеч гап йўқ... Нимага унақа қилади?

— Секироқ, секироқ,— деди бўлим бошлиғи насихат оҳангида.

— Мен кеча кун бўйи ишда эдим... Магазинга қадам қўйганим йўқ. У бўлса айтадики, дўконга кириб тўполон кўтардинг, дейди. Ахир, мен магазинга қадам қўйганим йўқ.

— Ким шунақа деяпти?

— Балиқ бўлимида тургани.

— Нима дейди?

— Айтяпман-ку, кеча магазинга келиб тўполон қилдинг, дейди. Ахир мен магазинга келган эмасман.

— Хўш, тўполон қилмаган бўлсангиз нимага ота гури — қозихона қилиб юрибсиз? Демак, бошқаси экан-да. Олам гулистон.

— Ахир у қўполлик қилди! Ҳақорат қилди!

— Нима дейди?

— «Иш қилиб қўйган боладек», дейди.

Бўлим бошлиғи кулиб юборди. Аламдан Сашканинг юзи яна қийшайиб кетди. Энди тишлари ҳам гижирлай бошлади.

— Бўпти, юринг, юринг. Қани, аниқлаб кўрайлик-чи, нима гап экан.

Аввал бўлим бошлиғи, унинг кетидан Сашка балиқ бўлимига келишди.

— Нима бўлди, Роза?— деб оҳиста сўради бўлим бошлиғи.

Роза ҳам унга жавобан худди шундай оҳиста товуш-

да жавоб қила бошлади. Одатда врачлар бемор ҳақида беморнинг олдида, суд ёки милицияда маълум кишилар ҳақида худди шундай пичирлашиб гаплашадилар. Роза ана шунақа пичир-пичир оҳангда гапини маъқуллади:

— Кеча ўлгудек ичиб тўполон кўтарди. Бугун шуни гапирсам бўйнига олмайди. Тагин хафа бўлганига ўлайми?

Сашка яна титраб кетди. Шунинг учун ҳам титраб кетдики, бўлим бошлиғи Розанинг гапларини жон қулоғи билан тинглар, ҳар сўзини маъқуллаб нуқул бошини силкитар эди. Улар бир-бирининг тилини яхши англади, Сашканинг «айбини бўйнига» олмаётганини ҳам тушуниб туришарди.

Сашка бутун кучини тўплаб ўзини босишга урипса ҳам қалтираб кетди.

— Нимага пичир-пичир қиласиз?— деди у.

Бўлим бошлиғи ҳам, Роза ҳам унга қайрилиб қарамади. Ўзаро гапларини давом эттиришди.

— Нима қилувди ўзи?

— Аввал ичди, хурмачаси тўлмади шекилли, яна келди. Кеч бўлиб қолган эди. У бўлса ҳозир топасан, деб туриб олди.

— Қўнғироқ қилмадингларми?

— Любка қўнғироқ қилмоқчи эди. Ичиб олган бўлсаям шум экан, қочиб қолди. Тагин ҳаммамизни сўкиб чиқиб кетганини айтмайсизми?

— Менга қаранг!— Сашка уларнинг гапини кесди.— Кеча мен магазинга кирмаганман! Кирмаганман! Гапга тушунасизларми ўзи?!

Роза билан бўлим бошлиғи унга қараб қўйишди.

— Ахир, мен кеча магазинга кирган эмасман. Одамнинг гапига тушунасизларми, йўқми? Мен сизларга рус тилида айтяпман-ку! Кеча мен магазинга қадам босган эмасман!

Роза билан бўлим бошлиғи унга тикилиб индамай туришаверди.

Бу пайтда орқа томонда навбат кутиб турганлар кўпайиб кетди. Ҳар чеккадан ҳар хил овозлар кела бошлади:

— Бўлди-да эиди! «Қирганман, кирмаганман!»

— Қани, ишингиздан қолманг!

— Бу қанақаси ахир?— Сашка навбатда турганларга қайрилиб қаради.— Кеча мен магазинга мутлақо келган эмасман. Улар бўлса, бу ерга келиб тўполон қилгансан, деяпти. Сизлар нега аралашасиз?!

Плаш кийган кексароқ бир киши ваъзхонликни бошлади.

— Бўпти! Келмаган эмиш! Ҳар куни шу ерда ўралашасанлар. Одам ичкарига киролмайди. Бир-бирдан қилиб ичишдан бўшашмайди. Келгансан деяпти-ку, демак, келгансан-да!

— Қўйинг-э, улар кечқурунлари думларини қисиб уйда ўтиришади,— деди навбатда турганлардан кимдир пичинг қилиб.

— Ҳа-да, газета ўқиб ётишади.

— Тағин жаҳли чиқшини қаранг! Асли бизнинг жаҳлимиз чиқшини керак. Сенларнинг қилигингдан биз аччиқланишимиз керак.

— Қанақа одамсизлар ўзи?— Сашка гап бошлади-ю, лекин олишиб ўтириш бефойдалигини тушунди. Бундай қилиш бемаънилик эди. Одамлардан ясалган бу жонли деворни тешиб ўтиб бўлармиди.

— Ишингизни қилаверинг,— дейишди Розага.— Хотиржам ишингизни қилаверинг. Ранжиманг.

Сашка эшик томон юрди. Плаш кийган бояги харидор унинг орқасидан яна гап отиб қолди:

— Ароқни соат ўндан сотишади. Эрта келибсан.

Сашка кўчага чиқди. Тўхтаб чекди.

— Амакилар момон-а,— деди Маша.

— Ҳа, амакилар... холалар,— деди Сашка ўзича мингиллаб.— Хўш...— У нима қилишни билмай туриб қолди.

Яна аъзойи баданида титроқ турди. Худди безгак тутгандек қалтирай бошлади.

У плашлининг чиқишини пойлашга қарор қилди. Бир гаплашиб қўймоқчи бўлди. Бу қанақаси? Нимага билар-билмас сурбетларнинг ёнини оламиз? Қап-катта одам нимага магазинчиларга елпатаклик қилади? Бу қанақа қилиқ? Нимага одамлар сурбет сотувчига, амалдорга, умуман, аллақандай сурбетларга ёқиш учун лаганбардорлик қилишади? Бунақада безбетларни ўзимиз кўпайтиряпмиз-ку! Ҳеч ким уларни бошқа ердан олиб келиб парашютдан ташлаётгани йўқ-ку.

Сашка тахминан шундай деб ўйлар эди. Шу пайт плашли қария чиқиб қолди.

— Менга қаранг,— Сашка унга яқин борди.— Сиз билан гаплашиб олмоқчиман.

Плашли қария Сашкага ўшшайиб тикилди.

— Нимани гаплашасан?

— Нима учун сиз билар-билмас магазинчининг ёнини оласиз? Ахир, мен ростдан ҳам кеча магазинга келган эмасман.

— Бор, аввал уйқуга тўйиб ол. Тушундингми? Қаранг-а, мен билан гаплашиб олмоқчи эмиш. Мен сенга гаплашишни кўрсатиб қўяман! Бошқа жойда гаплашиб қўймай тағин.

— Нима, жиннимисан?

— Узингни жиннингни чиқариб қўймай! Мана кўрасан, ҳозир кўрсатаман! Гаплашиш қанақа бўлишини кўрсатиб қўяман, ҳароми!

Плашли магазин томонга йўрғалаб қолди. Сашка унинг телефон қилгани кетганини пайқади.

Қизиқ-а? Бундан ортиқ туҳмат бўладими? Сашка ҳатто хийла енгил тортгандек бўлди. Милицияни кутиб ўтирмасликка қарор қилди. Милициядан нима фойда чиқарди? Агар бир ўзи бўлганида кутиши ҳам мумкин эди. Гап нима билан тугагини билиб қўйиш ҳар ҳолда қизиқ. Аммо ёнида қизчаси бор-да...

Шундай қилнб ота-бола уйга йўл олишди. Сашка йўл-йўлакай фақат бир нарсани ўйлар, аммо ҳеч тагига етолмас эди. Одамларга нима бўлган ўзи?

Қизалоқ ширин тили билан яна бижир-бижир гапирга бошлади. Шунда Сашка бир нимани пайқади. Ҳали у холалару амакилар билан гижиллашаётганда қизчаси негадир ҳар сафар жимиб қолар, фақат гап-сўзлар ту-гагандан кейингина дадасини ранжитаётган одамларнинг «момонлигини» гапирар эди. Сашка қизининг қўлидан маҳкам ушлаб олди. Нимагадир кўзига ёш қуйилиб келди.

— Қизалоғим... Наҳотки, ҳаммасни тушунсанг?

Сашка уйга кирганида хотини Верага магазиндаги воқеани айтишга чоғланди-ю, сўз бошлаши билан негадир ҳафсаласи пир бўлди.

— Нима, нима гап ўзи?

— Майли, бўлганича бўлди-да! Қўполлик қилишди. Нима, энди кўрибмизми?

Шундай дедию бояги плашли одам тўғрисида ўйлаб кетди. Кичкина бола эмас, ёши бир жойга бориб қолган одам бўлса. Шуюм эркакнинг ишми?! Қўрқоқ! Елпатак! Гапни охиригача эшитмай, милицияга сим қоққани чо-пиб қолди. Шунча йил умрини қандай ўтказган экан? Бутун умр давомида нима иш қилган экан? Балки у бир нарсани — лаганбардорлик ҳеч қачон яхшиликка олиб бормаслигини билмас? Бундан хунук иш борми? Шуна-қа-ку, лекин мана шуни билмасдан умр бўйи қандай кун кечирдийкин? Рост-а, у қандай яшаган экан? Нима билан шуғулланган? Сашка бу одамни илгарги ҳам кўрган, рўпарадаги тўққиз қаватли уйда туришини билар эди. Бориб кўрсинми? Бирортасидан сўраса, қайси кварти-рада туришини айтиб беради.

«Бораман!— деб қарор қилди Сашка.— Қани, бир гаплашиб кўрай-чи! Тушунтираман. Магазиндаги ўша аҳмоқ хотин мени биров билан адаштирганини, у эса гапнинг тагига етмай, орага тушганини айтиб, уялтира-

ман. Умуман, бир гаплашиб кўраман. Эҳтимол, у сўққа-
бош, бечораҳол одамдир».

— Сигарет олиб келаман,— деди Сашка хотинига.

— Ҳозир магазиндан келдинг-ку!

— Унутибман.

...Бир йигитча Сашка тасвирлаб берган одамни тани-
ди. Фамилияси Чукалов экан.

— Уттиз олтинчи квартирада туради.

— Битта ўзимми?

— Нега? Кампири бор. Нимаиди?

— Йўқ, ўзим. Олдига кириб чиқмоқчи эдим.

Эшикни ўша одамнинг ўзи очди. Фамилияси чиндан
ҳам Чукалов экан.

— Илтимос, кўрқманг,— деди Сашка аввало.— Мен
сизга тушунтирмоқчи эдим...

— Игорь!— деб қичқирди Чукалов ичкарига қараб
овози борича.

Йўқ, у кўрққани йўқ, қайтага остонада турган меҳ-
монни кўриб, қувониб кетди. Хиёл қабариб чиққан қоп-
қора кўзларини лўқ қилиб тураверди. У ниманидир ку-
тар эди.

— Мен бояги гапни тушунтирмоқчиман.

— Ҳозир тушунтирасан... Игорёк!

— Нима гап?— деди ичкаридан бошқа эркак овози.

Сашка беихтиёр вешалкага қараб қўйди. Қарадио
ғимирлаб қолди.

Чукалов Сашкани қочиб кетади, деб ўйлади шекил-
ли, тўсатдан жон ҳолатда енгига ёпишди. Қизиқ, унинг
кўллари кучли эди. Қора кўзлари эса ҳозир қасос оли-
шини сезиб роҳатлангандек ёниб кетди. Ундан ароқ ҳи-
ди анқирди. Сашка шу қадар ҳайратда қолган эдики,
қўлини тортиб ҳам олмади, фақат Чукалов енгига қў-
шиб чимчилагани учун хиёл бўшатишга ҳаракат қилди.

— Игорь!

— Нима гап!— Игорь ўғли бўлса керак, унинг ҳам
кўзлари қоп-қора, хиёл намланиб турар эди. Бу забар-

даст йигит ароқ билан нонушта қилиб олган, кайфи борлиги аён эди.

— Мана бу одам магазинда мени ҳақорат қилди. Урмоқчи бўлди.— Чукалов ҳамон Сашканинг енгидан ушлаб турарди.

Игорь Сашкага бақрайиб қаради.

— Қўлимни қўйворинг, қочиб кетаётганим йўқ-ку,— деди Сашка. Кейин жилмайди.— Узим келдим-ку!

— Қўйвор,— деб буюрди Игорь. Кейин Сашкага яна бақрайди. Унинг қарашида савол аломати ҳам, таҳдид ҳам, кучини чамалашга ўхшаш аллақандай ҳолат ҳам бор эди.

Чукалов Сашканинг егини қўйиб юборди.

— Биласизми, гап бундай,— Сашка иложи борича осойишта, зиёлироқ оҳангда гап бошлаб, кафтларини ишқалаб қўйди.— Магазинда мени ҳақорат қилишди. Дадангиз бўлса...

— Сен аламингни дадамдан олдинг, шунақами?

— Йўғ-э, нега энди?

— Магазиндан чиқишимни пойлаб, атайлаб кутиб турган экан.

— Мен бир нарсани билмоқчи эдим. Сиз нимага унақа... елпатаклик қиласиз?

Игорь бирдан унга ёпишди. Сашка бундай бўлишини ҳеч кутмаган эди. Игорь унинг бошини икки марта эшикка урди. Кейин эшикни очиб, майдончага олиб чиқди-да, кучи борича зинадан улоқтириб юборди. Сашка қандайдир тасодиф билан бир амаллаб оёққа туриб қолди. Чирпирак бўлиб учиб кетаётган жойида зина панжарасини чангаллади. Юқоридаги эшик қарсиллаб ёпилди.

Сашка худди қуюнга йўлиқиб қолгандек, боши айланиб йиқилиб тушди. Ҳаммаси бир лаҳзада бўлиб ўтди. Унинг шуури ҳам шундай зудлик билан ишлай бошлади. Зинада бир зум турди, кейин пастга қараб тез-тез юриб, тўғрироғи, югуриб тушди. Уйда, шундай кираверишда яхши болғаси бор. Олиб келади-да, қўнғироқни босади.

Агар бояги чол очса, итариб юбориб, ичкарига кириб олса — бас. Игорёкнинг ўзи очса-ку нур устига нур! Уч олишни ким қўювди-я! Магазиндан эртaroқ чиқиб кета қолганда-ку, шунча гап йўқ эди. Энди гишт қолипдан кўчди. Агар Игорнинг ўзи очса, чап тиззаси билан эшикни итариб, ичкарига кириб олиши керак. Бўлмаса, у эшикни ёпишга ҳаракат қилади. Унда болға билан урولмай қолиши мумкин. Зарбаси икки пулга қиммат бўлади.

Сашка подъезддан югуриб чиқдию магазиндан шу томонга учиб келаётган Верани кўрди. Унинг сочлари ёйрилиб кетган, юзида даҳшат ифодаси қотиб қолган эди. Сашка бирдан оёқларидан мадор қочганини сезди. У болаларга бир нарса бўлган, деб ўйлади. Машами, энди йўлга кирган кичик қизими, бирор фалокатга йўлиққан, деб қўрқиб кетди. Қичқирмоқчи эди, овози чиқмади. Таққа тўхтади. Вера уни кўриб югуриб келди.

— Нима қилдинг?— деб сўради хотини ҳовлиқиб.

— Узинг нима қилиб юрибсан?

— Маша қанақа амакиларни гапиряпти? Яна жанжал бошладингми? Маша айтди, дадам амакилар билан уришди, деди. Қанақа амакилар улар? Нимага бир ҳолатда турибсан?

— Нима қилти?

— Узингни гўлликка солма, Сашка. Мен сени билман. Рангинг ўчиб кетганини қара. Нима бўлди? Ким билан жанжаллашдинг?

— Ҳеч ким билан! Қутулдимми?

— Алдама! Магазинга бораман деган эдинг. Бу ёқда нима қилиб юрибсан?

Сашка индамади. Тамом, энди ҳеч нима бўлмайди. У ерга тикилган кўйи анча вақт туриб қолди. Қани, кўксини куйдираётган алам ўзи босилармикан ё болға билан Игорнинг бошини мажақласинми?

— Сашка, юр жоним, худо хайрингни берсин. Уйга борайлик,— Вера эрининг кўнглидагини пайқади ше-

килли, ялинишга тушди.— Уйга юра қол. Болалар ёлғиз... Қўй, шулар билан олишиб ўтирмагин. Жон Саша, ҳеч бўлмаса бизни ўйлагин.— Вера эришинг қўлидан тутди.— Бизга ачинмайсанми?

Сашканинг кўзларида ёш айланди... У қовоғини солди. Жаҳл билан йўталиб қўйди. Чўнтагига қўл суқиб, сигарета пачкасини чиқарди. Қалтираётган бармоқлари билан биттасини олиб тутатди.

— Қўлингни титрашини қара. Юра қол.

Сашка енгилгина силтаниб Веранинг қўлидан ўзини бўшатди. Кейин уйга йўл олди. Лом-мим демай хотинига итоаткорона эргашди.

И М Т И Ҳ О Н

— Нега кечикдингиз?— деб сўради профессор кескин оҳангда.

— Кечирасиз... биласизми, ҳалиги... тўғри ишдан келяпман, қўлимда буюртма бор эди, шошилич...

Истараси иссиқ, баланд бўйли студент йигит ичкари киришга журъат этолмай, аудитория эшигида тарадудланиб турар, маънили кўзлари мулойим жавдираб боқарди.

— Олинг билетни. Нечанчи?

— Ун еттинчи.

— Нима экан?

— Биринчи савол — «Игорь жангномаси». Иккинчиси...

— Яхши билет.— Профессор ўзининг қаттиққўллигидан энди хил уялгандек бўлди.— Тайёрланнг.

Студент қоғоз устига мук тушганча ўйланиб қолди.

Профессор бир муддат уни кузатиб ўтирди. Узоқ ҳаёти давомида кўз ўнгидан сои минги ўтган бундай йигитларнинг барчасини у лўнда қилиб: студент, дея ўйлашга одатланган эди. Аслида эса бу кўп мингли лашкарнинг бирорта вакили иккинчисига асло ўхшамас, ҳаммаси ҳар хил эди.

«Ҳамма нарса ўзгаряпти. Қадимги профессорлар ўзларини ўқитувчи, деб аташлари мумкин эди, чунки ҳар бири ўқувчиларига эга эди... Биз эса бугун фақат профессорлармиз», ўйлади профессор.

— Менга саволингиз йўқми?

— Йўқ.

Профессор дераза ёнига борди. Папирос тутатган кўйи қадимги профессорлар ҳақидаги фикрига қайтмоқчи бўлди-ю, бироқ негадир бунинг ўрнига диққат билан кўчани кузата бошлади.

Қош қорайиб борар, кўчада одатдаги шовқин-суронли ҳаёт давом этарди. Ёнидан қизил учқунлар чақнатиб муюлишдан трамвай ўтди. Светофор рўпарасида талай автомобиллар тизилишиб қолганди: светофор уларга бир им қоққанди, барчаси шитоб билан олға интилди. Тротуарлардан шоша-пиша йўловчилар ўтиб боришар, машиналар ҳам, одамлар ҳам аллақаяёққа ошиқар эди.

«Одамлар ҳамниша шошгани шошган. Товуш тезлигига эришилса ҳамки, бари бир шошилаверишадн. Бу... ҳаммаси қаерга ошиқаркин-ей?...»

— Ихм...— студент қўзғалиб қўйди.

— Тайёрмисиз? Бошланг.— профессор унга юзланди.— Эшитаман.

Студент йўгон, қўпол бармоқларида энсиз қогоз парчасини ушлаб турар, билет сезилар-сезилмас титрарди.

«Ҳаяжонланяпти,— англади профессор.— Зиёни йўқ, ҳаяжонланавер...»

— «Игорь жангномаси»— бу буюк асар,— дея бошлади студент.— Бу... дурдона ўн иккинчи аср охирига мансуб... Ихм... Муаллиф бу асарда...

Профессор рўпарасидаги йигитнинг қатъият акс этган, келишган қиёфасига паришон тикиларкан, нима учундир, «Жангнома»нинг муаллифи ниҳоятда ёш... ўсириш бўлган, деган хаёлга борди.

— ...Князлар тарқоқ эди ва... Умуман, Русь тарқоқ эди ва қипчоқлар Русга ҳужум қилганларида...

Студент ёмон, зерикарли жавоб бераётганини ўзи

ҳам тушунди шекилли, лабини тишлаб хўмрайди-да, қизариб кетди.

«Ўқимапти.— Профессор ранжиб студентнинг кўзларига тик қаради.— Ҳа, мутлақо ўқимаган. Аҳмоқона бир сўзбошини ўқибди, холос. Ҳаҳ, шайтонваччалар! Мана, сизга сиртқи таълимнинг каромати!»

Профессор сиртқи таълимнинг душмани эди. Ҳатто ўз вақтида газетада мақола билан ҳам чиқмоқчи бўлгандию босишмаганди. «Ие!»— дейишганди ўшанда капалаги ўчиб. «Мана сизга «Ие!» Князлар тарқоқ эди-миш-а...

— Ўқидингизми?

— Қараб чиқдим... Иҳм...

— Уялмайсизми?— жоп олгувчи босиқлик билан сўради профессор ва йигитдан жавоб кутиб чақчайди.

Студентнинг бўйнидан пешонасигача қизариб кетди.

— Улгуролмадим, профессор... Иш тифиз... шшшилнчроқ буюртма бор эди...

— Мени буюртма-муюртмангиз қизиқтирмайди. Мени шундай буюк миллий асарни ўқишга бўйни ёр бермаган киши, рус кишиси қизиқтиради, билдингизми?— Профессор бу бақувват студентга қарши нафрати қўзиб бораётганини яққол ҳис этди.— Сиз ўқишга ўзингиз кирганмисиз?

— Албатта ўзим.

— Бунни нима деб ўйловдингиз?

— Нимани?

— Ўқишни. Одам бўлиш ңиятингиз бормиди, ахир?

Бир муддат бир-бирларига сўзсиз тикилиб қолдилар.

— Керакмас,— деди студент секингина ва бошини қуйи солди.

— Нима керакмас?

— Шу гаплар... кераги йўқ.

— Йўқ, бу жуда ҳам муҳим!— дея хитоб қилди профессор. У тиззасига шапатилаб урди-да, ўрнидан тур-

ди.— Жуда муҳим. Яхши, бу ҳақда бошқа гапирмайман. Фақат мени шу нарса қизиқтиряпти: ўзингиз-чи, ўзингиз, уяляпсизми ёки йўқми?

— Уяляпман.

— Худога шукур!

Бир дақиқа жим қолшди. Профессор доска олдида нари-бери юрар, пишқириб бош чайқарди. Қаҳрининг зўридан ҳатто ёшариб кетгандек эди. Студент билетга тикилганча қимир этмай ўтирарди. Асабий сукунат бир лаҳза чўзилди.

— Яна у-бу нарса сўраб кўринг. Мен... тайёрланганман.

— «Жангнома» қачон яратилган?— Профессор жаҳли чиққан пайтда ёш боладек ўжар, қайсар бўлиб кетарди.

— Ун иккинчи асрда. Охирида.

— Тўғри. Князь Игорь нима бўлганди?

— Князь Игорь асирга тушиб қолади.

— Тўппа-тўғри! Князь Игорь асирга тушади. Эҳ, жин ургур!— профессор қўлларини кўксига чалиштирди, юзларида ҳам Князь Игорнинг асирга тушгани, ҳам асосан, у ҳақдаги суҳбатнинг ўта тутуриқсиз чўққани учун улуғ бир таассуф ифодаси зуҳур этди. Чунки у мўлжаллаган истеҳзо оҳанги чиқмаган, ўзини бу йигит билан майнавозчилик қилиб ўтиргандек сезар, ҳақиқатан дарғазаб эди. Қизиқ, у йигитга ачинар ва ачинган сайин баттар жаҳли чиқарди.— Эҳ, фалокат! Қандай қилиб у асирга тушиб қолднйкин-а?!

— Тегишли баҳони қўйинг-да, ўзингизни кўп қийнаманг,— деди студент кескин, қатъий оҳангда ва ўрнидан турди.

Профессорга бу гап бир оз юпатувчан таъсир қилди. У жойига ўтирди. Йигит унга ёқа бошлаганди.

— Келинг, Князь Игорь ҳақида сўзлашайлик. У ўзини тутқунда қандай ҳис қилади? Қани, мундай ўтиринг-чи.

Студент тик тураверди.

— Менга икки қўяверинг.

— Князь Игорь асирликда ўзини қандай ҳис қилган эди?!— деб сўради профессор қичқиргудек бўлиб. У яна қаҳри қўзиётганини равшан сезиб турарди.— Асир тушган одам ўзини қандай ҳис қилади ахир?! Лоақал шуни ҳам билмайсизми?!

Студент бир асно тараддудланиб, тиниқ, мовий кўзлари билан чолга назар ташлади.

— Биламан,— деди у.

— Хўш, нимани биласиз?

— Мен ўзим асирликда бўлганман.

— Нима? А? Яъни, қанақасига?.. Қаерда?

— Немисларда.

— Сиз жанг қилганмисиз?

— Ҳа.

Профессор студентга диққат билан тикиларкан, нима учундир тагин хаёлига «Жангнома»нинг муаллифи, кўрс, қатъиятли йигитча бўлган, деган фикр келди.

— Асирликда узоқ бўлганмисиз?

— Уч ой.

— Хўш, кейин-чи?

— Нима, кейин?

Студент профессорга, профессор студентга қараб турар, иккаласининг ҳам дили хуфтон эди.

— Ўтиринг, нега тик турибсиз?— деди профессор.— Кейин қочдингизми?

— Ҳа.— Студент ўтирди. Яна билетни қўлига олди, унга тикилди. Унинг бу ердан тезроқ кетгиси келарди.

— Қандай қилиб қочдингиз? Гапириб беринг.

— Кечаси. Этапдан.

— Батафсилроқ,— буюрди профессор.— Батафсилроқ гапиришни ўрганинг, йигитча! Ахир, бу ҳам керак. Қандай қочдингиз? Умуман, мени бу ишнинг техникаси эмас, нима десам экан, психологик жиҳати қизиқтиряп-

ти... Үзингизни қандай ҳис этдингиз? Ахир, бу... асирга тушиш дегани ёмон кулфат-ку?..— профессор ҳатто чимирилиб қўйди.— Сиз қандай тушиб қолдингиз? Ярадор-мидингиз?

— Йўқ.

Жим қолишди. Ҳафтага чўккан сукунат бу хил мавзудаги суҳбат учун керагидан хиёл ортиқроқ чўзилди.

— Бўлмаса қандай?..

— Қуршовга тушиб қолгандик. Бу жуда узун савдо, профессор.

— Э-ҳа, кечирасиз, сизнинг бу қадар бандлигингизни билмабман!

— Банд эмасману фақат...

— Қўрқдингизми ўшанда?

— Қўрқдим.

— Ҳа, ҳа,— профессорга бу гап негадир ниҳоятда маъқул тушди. Папирос тутатаркан:— Сиз ҳам чекаверинг,— деди.— Тўғри, аудиторияда... мумкин эмас, бироқ... майли, ҳечқиси йўқ.

— Чекким келмаяпти.— Студент хиёл кулимсирадию шу заҳоти жиддий тортди.

— Туғилган қишлоғингизни эслагандирсиз? Онангизни... Ёшингиз нечада эди?

— Ун саккизда.

— Қишлоғингизни эслаганмидингиз?

— Мен шаҳарданман.

— Ана холос! Мен бўлсам нима учундир сизни қишлоқдан, деб ўйлабман. Ҳа...

Жимлик чўкди. Студент ҳануз машъум билетга термилиб ўтирар, профессор унга тикилганча қаҳрабо муштугини ўйнарди.

— У ерда ўзаро нима ҳақда гаплашардинглар?

— Қаерда?— студент бошини кўтарди. Унга бу суҳбатнинг малол келаётгани очиқ-ойдин аён эди.

— Асирликда.

— Ҳеч нарса тўғрисида. Ниманиям гаплашардик?

— Жин урсин! Тўғри айтасиз,— деди профессор ҳаяжонланиб ўрнидан тураркан; муштугини у кафтидан-бу кафтига олиб кафедра ёнидан ўтди.— Тўғри айтасиз. Отингиз нима?

— Николай.

— Ҳақиқатан тўғри, тушуняпсизми?

— Нима тўғри?— Студент одоб билан кулимсиради-да, билетни жойига қўйди. Суҳбат буткул ғалати йўсин касб этганидан у ўзини қандай тутишни билмай қийналарди.

— Сукут сақлардик, деганингиз тўғри. Нимани ҳам гаплашиб бўларди! Душман қўлида сукут сақланади. Энг оқилона йўл шу. Сиз ҳеч Киевда бўлганмисиз?

— Йўқ.

— У ерда бир район бор — Подол деб аташади. Баланд тепаликка чиқиб томоша қилсангиз, кўз ўнгингизда ҳайратомуз ажиб яланглик очилади. Ҳар сафар шу тепаликдан пастга боқарканман, негадир ўзимни худди бу жойларда қачонлардир юргандек ҳис қиламан. Шу ҳаётим давомида эмас, йўқ, узоқ-узоқ бир замонларда... Тушуняпсизми?

Профессорнинг юзига чалкаш туйғулар ифодаси қалқиди: у гўё сир тутилиши лозим бўлган аллақандай муқаддас бир нарсани беҳос оғзидан гуллаб қўйгандек эди. Энди эса биринчидан, бу йигит ўзини тушуниб етмаслигидан чўчир, иккинчидан эса, эзгу сирини айтиб қўйганидан норози эди. У студентга кескин, синовчан қиёфада ташвишланган қўйи тикилиб турарди.

Студент елкасини қисиб, тин олди:

— Биласизми... жуда ғалати, мураккаб...

— Йўғ-е! Нимаси мураккаб?— Профессор яна аудитория бўйлаб шитоб билан у ёқдан-бу ёққа юра бошлади. У ўзидан қаттиқ ранжиган, бироқ энди бошлаб қўйган гапини тугатмай туrolмас эди.— Назаримда, қачонлардир ўша жойларда юргандекман. Бир замонларда. Гўёки Игорь даврида,— деди у фикрини равшан-

лаштириб.— Агар бу гап хаёлимга энди келганда, қарилкка йўйиш мумкин эди Бироқ ёшлик чоғларимда ҳам шу нарсани донм ҳис қилардим. Хўш?

Хавода бир сония ўнғайсиз сукунат муаллақ осилиб қолгандек бўлди. Бу икки киши бир-бирига тикилганча айни дамда нимани аниқлаб олишлари кераклигини ўзлари ҳам англолмай ўтиришарди.

— Мен тушунмайроқ турибман,— дея сўз бошлади студент оҳиста,— бунга Подолнинг нима дахли бор?

— Дахли шундаки, сизнинг сукут сақладик, деган гапингиз менга жуда ҳам тўғри бўлиб туюлди. Мен асирликда бўлмаганман, ҳатто ҳеч қачон жанг ҳам қилмаганман. Бироқ у ерда, Подолда қандайдир тарзда узушга тааллуқли барча нарсаларни англаб етгандим. Мен асирликда сукут сақлашган, деб ўйладим. Терговларда эмас, шунчаки ўзаро муносабатда... У ерда мен кўп нарсаларни билдим, тушундим. Масалан, мен ҳамиша қандай қилиб соқчини шовқин-суронсиз гумдон қилишгани тўғрисида бош қотирардим. Назаримда, уларни қўрқитиш керак эди.

Студент ҳайратланиб профессорга қаради.

— Ҳа! Билинтирмай эмаклаб келасиз-да, секингина бирор нарсани сўрайсиз, масалан, «Марҳамат қилиб айтинг-чи, соат неча бўлди», дейсиз. У гангиб қолади. Ана ўшанда дарров унга ташланасиз.

Студент бошини эгиб кулди.

— Аҳмоқона гапиряпманми?— профессор унинг кўзларига боқди.

Студент шошиб қолди.

— Йўқ, нега... Назаримда, сизни тушунаётгандекман.

«Алдаяпти. Хафа қилгиси йўқ», англади профессор ва аччиғи келди. Бироқ яна озроқ қўшимча қилишни лозим топди:

— Биласизми, буларни нега гапиряпман: мамлакати-

миз жуда кўп жанглр қилган. Оғир жанглр. Улар ҳа-миша халқ урушлари ва халқ қайғусига айланган. Урушда бевосита иштирок этмаган киши ҳам бари бир халқнинг бошига тушган ташвишлар, у кечираётган туй-гулар билан яшади. Узингиз тушунасиз, мен китобдан ўқиб олган гапимни айтаётганим йўқ. Мен буни қалбдан идрок этаман ва бунга ишонаман.

Шундан сўнг хийла жимиб қолишди. Яна ўша эски масалага: «Игорь жангномаси»га, студентнинг бу буюк асарни ўқимагани бориб турган шармандалик эканига қайтиш лозим эди. Бироқ профессор охирги икки саволни беришдан ўзини туюлмади.

— Ёлғиз қочганмидингиз?

— Йўқ, етти киши эдик.

— Эҳтимол, бу эзмачурик чол тоза ёпишиб олди-ку, деб ўйлаётгандирсиз-а. Шундайми?

— Қўйинг-е! Сираям бунақа деб ўйлаётганим йўқ.— Студент гўё чиндан ҳам шундай деб ўйлаётгандек қипқизариб кетди.— Гапларингиз жуда қизиқарли, профессор. Рост айтяпман.

Кекса профессорнинг юраги зирқираб кетди.

— Яхши, солдат! Мени тушунган экансиз — демак, яхши! «Жангнома»ни эса, албатта, ўқиш керак. Қайта-қайта... Мен сизга бу китобни совға қиламан... Ёнимда борлигини қаранг...— профессор портфелидан «Игорь жангномаси»ни олди, ўйланиб, студентга қаради-да, жилмайди. Китоб муқовасини очиб, шоша-пиша бир нима деб ёзди, сўнгра унга узатди.— Ҳозир ўқиманг. Уйингизга бориб ўқинг. Сездингизми, мен бу асно қайнатасиникига борган лапашанг куёвдан баттар доврираб қолдим-а?— Профессорнинг товуши ҳам, қиёфаси ҳам ғамгин тусга кирди.— Шунақа гаплардан кейин кишига оғир бўлади.

Студент бу гапга нима дейишини билмай елка қисди.

— Еттовинглар ҳам тирик қолдингларми?

— Ҳа.

— Хат-пат ёзишиб турасизларми?

— Йўқ, биласизми, ҳалиги...

— Ҳа, биламан, албатта. Азизим, сизга айтсам, буларнинг барчаси соф рус хусусиятлари. Сиз бўлсангиз «Жангнома»ни ўқигингиз келмайди. Ахир, бу энг ҳақиқий, энг ажойиб рус қўшиғи-ку. «Комони ржутъ за Сулою; звенить слава въ Кыев; трубять въ Новыграды; стоять стязи в Путивлы». А?— профессор, худди бу ғаройиб қўшиқнинг мусиқий оҳангига эриб кетаётгандек, бармоғини ҳавога ниқтади.— Дафтарчангизни беринг.— У баҳони қўйиб, синов дафтарчасини ёпди-да, студентга қайтараркан, қуруққина қилиб:— Хайр,— деди.

Студент аудиториядан чиқди. Реза тер босган пешонасини артиб, бўм-бўш коридорга аланглаганча қаққайиб турди. Дафтарчасини қўлида ушлаб турар, очиб қарашга юраги дов бермас, «яхши» ёки — худо кўрсатмасин «аъло» баҳога кўзи тушишидан қўрқар эди. У қаттиқ уяларди.

«Қониқарли» қўйган бўлса ҳам майлийди», деб ўйларди у.

Аудитория эшигига бир қараб олди, сўнг шоша-пиша синов дафтарчасини очди... бирмунча вақт унга гарангсиб тикилиб турди. Кейин аудитория эшигига яна назар ташлади, аста кулди-да, йўлга тушди. Дафтарчага «ёмон» баҳо қўйилган эди.

Кўчага чиққач, китоб эсига тушди. Муқовани очган, ёзувга кўзи тушди: «Ўқи, солдат. Бу ҳам осон иш эмас. Проф. Григорьев».

Студент қайрилиб институт деразаларига қаради ва назарида уларнинг бирида профессорнинг қорасини кўргандек бўлди.

...Профессор дарҳақиқат, дераза олдида турар, тирноғи билан ойнани теқиллатганча ўйга толган эди.

ЧОЛ, ҚИЗ ВА ОҒТОБ

Кунлар оқ аланга билан ёнарди. Дов-дарахтларнинг танаси қизиб, тупроқ қайнаб ётар, оёқ остида қовжираб ўт-ўланлар шитирлар эди.

Фақатгина кечқурунлари салқин тушарди.

Ана шунда тезоқар Қатунь дарёси соҳилига мункиллаган бир чол чиқиб келар, ҳамиша бир жойга — қўпорилган баҳайбат илдиизга ўтирган кўйи қуёшни томоша қиларди.

Оқшом чоғи қуёш тоғлар ортига ботаркан, ниҳоятда улкан, қип-қизил бўлиб кўринар эди.

Чол қимирламай ўтирарди. Ажин босган қоқсуяк, жигарранг қўллари тиззаси устида ётарди; ёшланиб турувчи кўзлари нурсиз. Ингичка бўйнида кичкина, оқсоч боши лиқиллаб турар, кўк чит кўйлак остидаги озгин кураклари туртиб чиққан эди.

Бир уни чол жимгина ўтираркан, ёнгинасида аллакимнинг:

— Салом, буважон!— деган товушини эшитди.

Чол бош ирғади.

Япасқи чамадон кўтарган қиз унинг ёнига ўтирди.

— Дам оляпсизми?

Қария тағин бош ирғади-да:

— Дам оляпман,— деди.

Аммо қизга қайрилиб қарамади.

— Портретингизни ишласак майлими?— деб сўради қиз.

Чол тушунмади:

— Нима?

— Расмингизни чизсам майлими?

Қария бир муддат жим қолди. Қуёшга тикилганча туксиз қошларини учирди.

— Мен чиройли эмасман-ку,— деди.

— Нега?— қиз бир зум довдиради.— Йўқ, сиз чиройлисиз, бува.

— Қуруқ суяк бўлсам...

Қиз чолга узоқ термилди, кейин юмшоқ кафти билан унинг чўпдек ингичка бармоқларини силади ва:

— Сиз жудаям чиройлисиз, бува. Рост,— деди.

Қария маъюс кулимсиради.

— Ҳа, майли, чизсанг-чиза қол.

Қиз чамадонини очди.

Чол муштумига йўталиб олди-да:

— Шаҳарлик бўлсанг керак?— деб сўради.

— Ҳа, шаҳарликман.

— Чизган нарсаларингга пул берадимми?

— Умуман, қилган ишимизга қарашади. Яхши чизсам — тўлашади...

— Ҳаракат қилиш керак-да!

— Ҳаракат қилипман...

Жим қолишди.

Чол ҳануз қуёшга термилиб ўтирарди.

Қиз унинг юзига ён томондан қараб расмини чизарди.

— Сиз шу ерликмисиз, бува?

— Шу ерликман.

— Шу ерда туғилганмисиз?

— Шу ерда, шу ерда.

— Нечага чиқдингиз?

— Ёшимми? Саксонда.

— Уҳ-ҳў!

— Ҳа, ёшимни яшаб қўйдим,— деб тасдиқлади қария ва оҳиста кулимсиради.— Сен-чи?

— Йигирма бешга кирдим.

Тағни жим қолдилар.

— Қуёшни қара, хўп ғалати-я!— секингина хитоб қилди чол.

— Нега?— тушунмади қиз.

— Катта-да.

— Ҳа-а... Умуман, бу ерлар чиройли эсан

— Сувни кўрдингми, қара, ҳув нариги қирғоқни айт-япман...

— Ҳа, ҳа...

— Худди биров қон қўшиб юборгандек.

— Рост, — деб маъқуллади қиз соҳилга қараб.— Шу-нақа...

Қуёш Олтой тоғларининг чўққисига миниб, олисдаги мовий бўшлиққа чўка бошлади. У ботиб боргани сайин тоғлар яққол кўзга чалинар, гўё яқинроқ келиб қолгандек туюларди. Водийда, тоғ билан дарё оралиғида эса ғира-шира қизғиш ёруғлик аста-секин сўниб борар, тоғлар этагидан енгил, хаёлий бир қоронғилик шарпаси сузиб келарди. Ниҳоят, қуёш Қашқа Бубурхон чўққиси ортига ўтиб, буткул ғойиб бўлди ва шу заҳоти кўм-кўк осмон сатҳига кўзни қамаштиргудек тиниқ, сарғиш нур елпигичи қалқиб чиқди. У бир муддат ярқираб турди-да, оҳиста сўнди. Осмоннинг нариги бурчида эса шафақ жилва қила бошлади.

— Қуёш ботди,— хўрсинди чол.

Қиз мўйқаламларини қутисига жойлади.

Шошқалоқ тўлқинларнинг қирғоққа бош уришига қулоқ солиб анча вақт ўтиришди.

Аллақаердан келиб қолган қуюқ туман водийни ўз оғушига олди. Қўл чўзса етгудек ўрмондан қандайдир тун қуши маъюс нола қилди, рўпарадаги соҳилдан шу заҳоти бошқалари жавоб қайтарди.

— Яхши,— деди қария секингина.

Қиз эса ҳадемай олис, дилбар шаҳрига бир талай расм билан қайтажагини ўйларди. Улар орасида чол-

нинг портрети ҳам бўлади. Дўсти, ҳақиқий иқтидорли
рассом эса, сўзсиз, яна ранжийди: «Тагин ажинларми!..
Нима кераги бор, а? Сибирда иқлимнинг совуқлигини-
ям, одамларнинг кўп ишлашиниям ҳамма билади... Хўш,
нима бўпти шу билан? Кейин-чи?..»

Қиз ўзининг худо берган соҳиби каромат эмаслиги-
ни сезар эди. Аммо у бу чолнинг нақадар оғир ҳаёт ке-
чирганини билиб турибди-ку... Ахир, унинг қўллари...
Яна ажинлар! «Ишлаш керак, ишлаш, ишлаш...»

— Сиз эртагаям бу ёққа келасизми, бува?— деб сў-
ради у.

— Келаман.

Қиз ўрнидан туриб, қишлоққа йўл олди.

Қария бирпас ўтирди-да, кейин қўзғалди.

Уйга келгач, печка ёнидаги ўз бурчагида ўғлининг
ишдан келишини ва дастурхонга ўтиришларини жимги-
на кута бошлади.

Ўғли ҳамиша чарчаб, ҳаммадан норози бўлиб келар-
ди. Келини ҳам доимо алланарсадан норози эди. Нева-
ралари улғайиб, шаҳарга кетиб қолишган, уларсиз уй
ҳувиллаб ётарди.

Кечки овқатга ўтиришди.

Сутга нон тўғраб чолнинг олдига қўйдилар. У стол
четида омонатгина ўтирганча шовқин қилмасликка ти-
ришиб, бениҳоя эҳтиётлик билан қошиғини тақсимчага
чўзарди. Жимгина овқатланишди.

Кейин ухлагани ётишди.

Қария печкага чиқиб олди, ўғли билан келини меҳ-
монхонага кириб кетишди. Ҳеч кимдан садо чиқмасди.
Нимани ҳам гаплашар эдилар? Ҳамма гап-сўзлар алла-
қачон айтиб бўлинган.

* * *

Эртаси оқшом чол ва қиз илдиз ёнида ўтиришарди.
Қиз шоша-пиша чизар, қария эса қуёшга тикилганча
сўзлар эди:

— Ҳамма вақт ҳалол яшадик — нолисам, гуноҳ бўлади. Дурадгор эдим, доимо иш топиларди. Ўғилларим ҳам шу ҳунарни қилишди. Бир эмас, тўрттаси урушда йўқ бўлиб кетди. Иккитаси қолган. Степан билан бирга яшайман. Ванька бўлса шаҳарда туради, Бийскда Қурилишда прораб бўлиб ишлайди. Тирикчилигим яхши, дейди ишқилиб... Меҳмонга келиб-кетишади. Невараларим ҳам кўп, мени яхши кўришади. Ҳозир ҳаммаси шаҳарда...

Қиз чолнинг буришиқ қўлларини чизаркан, шошар, асабийлашиб, тез-тез ўчирарди.

— Яшаш қийин бўлгандир?— дея сўраб қолди у туйқусдан.

— Нимаси қийин?— таажжубланди чол.— Айтдим-ку, ёмон яшамадик, деб.

— Ўғилларингизга ачинарсиз-а?

— Бўлмасам-чи?— Чол баттар ажабланди.— Тўрт ўғилдан айрилиш, ҳазилми сенга?

Қиз шу тобда ўзининг чолга ачинишини ҳам, унинг ғайритабiiй хотиржамлигидан ҳайрон қолишини ҳам билмас эди.

Қуёш яна тоғлар ортига чўкди. Яна шафақ оҳиста лов-лов ёна бошлади.

— Эртага ёгингарчилик бўлади,— деди чол.

Қиз тиниқ осмонга қаради.

— Нимага?

— Ҳаммаёғим қақшаб кетяпти.

— Ҳаво очиқ-ку.

Чол индамади.

— Эртага келасизми, бува?

— Қайдам,— тарадудланиб жавоб берди у.— Суякларим шол-шол бўлиб кетяпти.

— Бува, мана бу қанақа тош?— Қиз жакети чўнтагидан тилларанг чизиқли ошноқ тош олди.

— Қани?— деди қария ҳамон тоғларга тикилган кўйи.

Қиз тошни унга узатди. Чол қайрилиб қарамай, кафтини тутди.

— Буми?— деб сўради у тошга бир назар ташлаб ва уни қурушқоқ, озғин бармоқлари билан айлантириб кўраркан.— Чақмоқтош бу,— деди.— Уруш вақтида, гургурт йўқлигида шу билан олов ёқардик.

Ғалати бир жумбоқ қизни ҳайратга солиб қўйди: назарида, чолнинг кўзлари кўр эди. У қариянинг гапларини илғаб-илғамай, унга ён томондан тикилиб турарди. Чол эса кун ботган тарафга хотиржам, ўйчан термилиб ўтирарди.

— Ма, тошингни ол,— деди у тошни қизга узатиб.— Бундан бошқачалари ҳам бўлади. Бир хиллари бор: оппоқ-да, сиртида қандайдир доғ-доғлари бўлади. Бир хиллари худди тухумга ўхшайди, сира ажратолмайсан. Тагин бир хили бор, нақ зағизғоннинг тухуми дейсан. Чуғурчиқ тухумига ўхшаган ола-чипорлари ҳам учрайди...

Қиз ҳануз чолга тикилиб турар, аммо: «Сиз кўрмисиз?»— деб сўрашга ботинолмас эди.

— Сиз қаерда яшайсиз, бува?— деб сўради у ниҳоят.

— Бу ердан жудаям узоқ эмас. Мана бу Иван Колокольниковнинг уйи,— чол қирғоқдаги иморатга ишора қилди,— наригиси — Бедеревларники, кейин Волкитинлар, кейин Зиновьевларники, муюлишдан кейингиси — бизники. Бирор нарса керак бўлса кириб тур Невараларим борлигида хўп яхши эди-да...

— Раҳмат.

— Мен борай. Уҳ, бирам этим увушяпти-ей...

Чол ўрнидан қўзғалиб, сўқмоқдан тоққа қараб йўл олди.

Қиз, у муюлишда кўздан йўқолгунча орқасидан кузатиб турди. Чол ҳеч ерда қоқилмай-суқилмай оёғининг остига қараб секингина борар эди.

«Йўқ, кўр эмас экан,— деб ўйлади қиз,— кўзи шунчаки хира тортган бўлса керак».

Эртаси куни чол қирғоққа келмади. Қиз ёлғиз ўзи чолни ўйлаб узоқ ўтирди. Чолнинг шу қадар оддий, шу қадар одатий, камсуқум ҳаётида айни вақтда фавқулодда улкан, бениҳоя муҳим алланарса борлигини теран англади.

«Мана, қуёш,— деб ўйларди қиз.— У ҳам шунчаки чиқиб, шунчаки ботади. Лекин унинг чиқишию ботиши шунчаки одатий нарсамикин?»

У ўзи чизган расмларга диққат билан разм солди. Негадир, кўнглини ғам чулғади.

Чол учинчи куни ҳам, тўртинчи куни ҳам келмади.

Қиз унинг уйини ахтариб кетди.

Топди.

Беш деворли қўра ҳовлисида, бурчакдаги тунука томли бостирма тагида эллик ёшлар чамасидаги киши дастгоҳда қарағай тахтасини рандалар эди.

— Салом,— деди қиз.

Киши бошини кўтариб, унга қаради, кўрсаткич бармоғи билан пешонасидаги терни сидирди, калласини қимирлатиб:

— Салом,— деди.

— Айтинг-чи, бу ерда бир бобо яшайдими, ҳалиги...

Бояги киши қизга диққат билан ғалати тикилди. Қиз жимиб қолди.

— Яшарди,— деди бояги киши.— Мана, энди мен унга охират учун уй ясаяман.

Қизнинг оғзи очилиб қолди.

— У... ўлдими, а?

— Қазо қилди.— Бояги киши рандасини қаттиқ шириллатди, яна тахта устига эгилди, рандани бир марта юрғизди-да, қизга қараб:

— Сенга нима керак эди?— деб сўради.

— Ўзим... мен унинг расмини чизаётган эдим.

— Ҳа-а...— дурадгор яна рандасини қаттиқ шиғиллатди.

— Айтинг-чи, у кўрмиди?— деб сўради қиз узоқ жимликдан сўнг.

— Кўр эди.

— Анчадан берими?

— Ун йилча бўлган эди. Нимаиди?

— Узим...

Қиз қўрадан ташқарига чиқди.

Уй бурчагига етгач, деворга суяниб йиғлаб юборди. У чолга ачинар, чолнинг машаққатли турмуши тўғрисида ҳикся қила олмагани учун эзилар эди.

Аммо шу асно у инсон ҳаёти ва жасоратининг аллақандай теран ва ботиний мазмунини чуқур идрок қилдида, ўзи англаб етмаган ҳолда бирмунча улғайиб қолди.

ИЛОН ЗАҲРИ

Максим Волокитиннинг ётоқхонасига хат келди. Она-сидан. «Мазам йўқ, болам. Бод деган касофат дардга йўлиқибман — белим билан оёғимнинг қақшаб оғриганига ҳеч чидаёлмаётибман. Қўни-қўшнилар илон заҳри суриб кўринг-чи, дейишяпти. Лекин бу ерда илон заҳри қаёқда! Уша ёқдаги дорихоналардан бир сўраб-суриштириб кўрсанг, зора топилиб қолса... Кечасилари нинага аганангандек «вой-вой»лаб чиқаман. Жон болам, худо хайрингни берсин, бир ҳафсала қилгин...»

Максим кафтини пешонасига тираганча ўйлаиб қолди. Онасига раҳми келиб, юраги эзилди. Онда-сонда бир энли хат ёзишдан нари ўтмаганини эслаб, ўкинди, онаси олдидаги барча гуноҳларини бирдан яққол англади. Кейинги пайтларда онасини камдан-кам эслайдиган, у кечалари тушига кирмайдиган бўлиб қолган эди. Мана, ахири бояқишнинг бошига шу кўрғилик тушибди-да...

«Ниятингга етдингми?!» — дея ўйлади у ўзидан ғижиниб.

Бугун якшанба эди, Максим дарҳол кишилик уст-бошини кийиб яқин-ўртадаги дорихонага отланди. «Бу илон заҳрининг бошқача оти бордир, битта-яримтадан сўраб-билиб олсам, ундириш осон бўлармиди...» Аммо яқин-атрофда бирор кимса йўқ эди — Максим тўғри кетаверди.

Дорихонада одам кам эди. Максим пештахта ортида турган кўҳликкина қизни кўриб, унга юзланди:

— Сизларда илон заҳри борми?

Қиз қандайдир қоғоз пакетчаларни санаётган эди, бир дақиқа тўхтаб, ҳисобдан адашмаслик учун охири рақамни шивирлаб такрорлади-да, Максимга ялт этиб қараб: «Йўқ», деди, сўнг яна ишига тутинди. Максим бир оз кутиб турди, илон заҳри илмий тилда нима дейлишини сўрамоқчи бўлди-ю, ботинолмади — қиз ниҳоятда банд эди.

Кейинги дорихонада қуйидагича гап-сўз бўлди:

— Сизларда илон заҳри борми?

— Йўқ.

— Бўп турадими ўзи?

— Баъзан бўлади, лекин...

— Қаердан топиш мумкин, балки биларсиз?

— Йўқ, билмайман.

Аптекачи — қирқ ёшлардаги, қоқсуяк, қирра бурун, пешонаси пачоқроқ бир аёл эди. Манглайининг териси шу қадар оппоқ ва юпқа эдики, худди суяклари кўриниб тургандек туюларди. Максим, бу хотин: «Йўқ», «Билмайман» дейишдан ҳузур қилса керак, деб ўйлади-да, унга тикилиб қолди.

— Нима?— деб сўради аёл.

— Қаердадир бўлиши керак-ку, ахир? Наҳотки бутун шаҳарда топилмаса?!

— Билмайман,— деди аёл яна қандайдир ғалати қониқини билан.

Максим жойидан қўзғалмади.

— Яна нима керак?— деб сўради хотин. Улар четроқда туришганидан гапларини ҳеч ким эшитмасди.

— Намунча ориқсиз?— деб сўради Максим тўсатдан. У бундай деб юборишини ҳам, нега шундай деганини ҳам билмас эди — шунчаки, оғзидан чиқиб кетди. Узи ҳам ўлгудек ёқимсиз хотин экан-да.

Аёл киприklarини пирпиратганча анграйиб қолавсрди. Максим орқасига қайрилиб, дорихонадан чиқди.

«Нима қилсам экан?»— деб ўйланиб қолди у.

Бир дорихонадан чиқиб бошқасига кирар, турли хил одамлар «Йўқ», «Йўқ» дея бир хилда жавоб қайтаришар эди.

Навбатдаги дорихонада Максимнинг кўзи ойнавад пештахта ортида турган йигитга тушди

— Йўқ,— деди у ҳам.

— Менга қара, унинг илмий оти нима ўзи?— деб сўради Максим. Йигитча бир жойда турагериб зериккан эди чамаси, ўзининг ҳам «ақли расо»лигини кўрсатиб қўйиш хонаси келганини билдими:

— Илмий номими?— деди негадир илжайиб.— Рецептда нима деб ёзилган? Нима деб ёзилган бўлса, шундоқ деб аталади-да.

— Менда рецепт йўқ-да.

— Унақа экан, сўраб нима қиласиз? Қўйиб берса оби ҳаётни ҳам сўрарсиз?

— А... рецептсиз берилмайдими?— деб паст товуш билан сўради Максим, ич-ичидан титроқ босиб келаётганини сезиб.

— Йўқ, йигитча, берилмайди.

Такаббуруна оҳангда айтилган бу «йигитча» деган сўз Максимни буткул ўртаб юборди.

— Хўп донишманд экансанми!— дея хитоб қилди у оҳиста.— Азза-базза шу даража паст тушганингга борман!

Ташқарига чиқиб, сигарета тутатди.

Кўчанинг нариги бетида алоқа бўлими бор эди. Максим сигаретини чала-чулла чекиб, алоқа бўлимига кирди-да, онасига телеграмма жўнатди: «Илон заҳрини юбордим. Максим».

«Бутун шаҳарни ағдар-тўнтар қилиб бўлса ҳамки, топаман!»— деб ўйлади у кўча бўйлаб бораркан. Назарида, илон заҳри топилса, онаси шу заҳоти тузалиб кетадигандек эди.

Катта бир дорихонага киргач, Максим шахдам юриб, тўладан келган, чиройли аёлга рўбарў бўлди.

Бу аёл бошқалардан кўра хушмуомалалироқ кўри-
нарди.

— Менга илон заҳри керак,— деди Максим.

— Йўқ,— дея жавоб қайтарди аёл.

— Унда бошлигингизни чақиринг.

Аёл таажжубланиб тикилди.

— Нега?

— Ўзи билан гаплашмоқчиман.

— Чақирмайман — фойдаси йўқ. Бари бир у ҳам
сизга ёрдам беролмайди. Бизда йўқ бундай дори.

Тўсатдан Максим бу хотинни хафа қилгиси, юзига
тикка қараб, қўпол бир гап айтгиси келди. Аслида, унинг
тоқатини тоқ қилиб, жонини ҳалқумига келтирган нарса
илон заҳрининг топилмаётгани эмас, балки одамларнинг
ўша ярамас «йўқ» деган сўзни бу қадар якдиллик билан
такрорлашаётгани эди.

— Чақиринг бошлиқни!— дея талаб қилди Максим.
Ва бирдан шикоятмуз йўсинда:— Ойим касал, ахир,—
дедию ўз гап оҳангидан ўзи ҳам ижирғаниб кетди.

Аёл ҳам расмий оҳангни йиғиштириб гапира бош-
лади:

— Ҳозир илон заҳри бизда йўқ, рост айтяпман. Сиз-
га ариникини беришим мумкин. Онангизнинг боди бор-
ми?

— А-ҳа.

— Ари заҳри ола қолинг. Илонники доим ҳам асқа-
тавермайди.

— Майли, беринг.— Максим энди ўзининг бояги ши-
коят оҳанги учун уяла бошлади.— Буниям нафи бўла-
дими?

— Рецептнингиз борми?

— Йўқ.

— Ия?..

— Хўш?

— Рецептсиз беролмайман, мумкин эмас.

Максимнинг юраги зирқираб кетди.

— Бу ҳалиги... зиғ-и-ирдай рецепт-да, а? Мана шунча қоғоз-да?..

Аёл беихтиёр кулимсиради:

— Ҳа, ҳа. Рецептни врачлар ёзиб беришади, биз эса...

— Менга шундоқ беривора қолинг-да, а? Эртага сизга рецепт олиб келиб бераман. Хўп, дея қолинг, майлими?

— Йўқ, йигитча, мумкин эмас, беролмайман.

Максим нима қиларини билмай, кўчада узоқ гаранг-сиб турди. Демак, бирор жойдан илон захрини топган тақдирда ҳам, бари бир рецептсиз ололмайди — бу аниқ. Демак, аввал рецепт топиш керак.

Изига қайтаркан, йўлда почтага кириб онасига яна бир телеграмма жўнатди: «Ари захриям бўлаверадими? Максим».

Эртасига соат тўққизда ишхонасига — қурилишга бориб, ижозат сўради-да, поликлиникага қараб йўл олди.

Ойнаванд оқ деворда кичкина туйнук, туйнук ортида эса оппоққина бир қиз кўринарди. У Максимни хийла «тергаб», қоғоз тўлдирди, кейин навбат рақами ёзилган талон узатди. Максим талонга тикилди: ўн тўртинчи, соат ўн учу ўттизга.

— Сал яқинроғи йўқми?

— Йўқ.

— Яхши қиз, биласизми...— Максим тағин ўша аянч-ли оҳангда гапира бошлаганини сезди, лекин ўзини тутолмади.— Яхши қиз, менга яқинроқдан бера қолинг? Хўп, денг? Менга мана шундоқ зарур. Майлими?

Қиз йигитга қиё боқмай яна талонларни тита бошлади. Биттасини олиб узатаркан, шундагина унинг юзига қаради. Максимнинг назарида қиз кулаётгандек туюлди.

«Куласанми, қулмайсанми — энди бари бир, жонгинам,— деб ўйлади жўшиб кетган Максим.— Талон қў-

лимда-ку!» Унинг навбати олтинчи, соат ўн бирга белги-ланган эди.

Врачнинг кабинети олдида ўнтача бемор ўтирарди. Максим чеккадаги кексароқ кишининг ёнидан жой олди. Қўшнисининг кўзларида шундай бир ниҳоясиз андуҳ шарпаси кезар эдики, унга қараб одам беихтиёр: «Бари бир ҳаммамиз ўлиб кетамиз», деган хаёлга борарди.

«Бояқиш, аҳволи чатоқ-ку»,— деб ўйлади Максим ва тагин онасини эслади, бетоқат бўлиб врачни кута бошлади.

Ёшгина врач йигит келди.

Кабинет эшиги очилиб бир хотин чиқди:

— Ким биринчи?

Ҳеч ким жойидан турмади.

— Мен,— деди Максим ва қандайдир бир куч уни ўрнидан кўтариб, кабинет томон олиб кетаётганини сездди.

— Сизнинг навбатингиз биринчими?— деб сўради бояги кексароқ киши.

— Ҳа,— деди Максим кескин оҳангда. Кабинетга бутунлай шўх ва ўзининг назарида, жуда эпчил йигитча қиёфасида дадил кириб борди.

— Нима гап?— деб сўради доктор унга қарамай.

— Рецепт,— деди Максим стулга ўтираркан.

Доктор, бош кўтаришни истамагандек, негадир хўмрайди.

«Кеча хўп отган бўлса керак»,— дея тусмоллади Максим.

— Қанақа рецепт?— Доктор ҳануз аллақандай қозларни титкиларди.

— Илон захрига.

— Қаерингиз оғрийди?

— Мен эмас, онам касал, боди бор. Врачлар унга илон захри буюришган...

— Хўш?

— Рецепт йўқ. Рецепт бўлмагандан кейин ўзингиз

биласиз, ҳеч ким бермайди.— Максимнинг назарида, гўё ўзи ҳаммасини маънили қилиб тушунтираётгандек эди.— Шунга рецепт ёзиб берсангиз, деб келувдим.

Максимнинг нимасидир докторни қизиқтириб қолди.

— Онанг қаерда яшайди?

— Красноярск ўлкасида, қишлоқда.

— Хўш, демак, рецепт керак, дегин?

— Керак.— Максим ўзини эркин сезар, доктор унга ёқиб қолган эди.

Доктор ҳамширага қаради:

— Керак экан — демак, ёзиб берамиз-да. Нима дедингиз, Клавдия Николаевна?

— Ҳа, бериш керак, албатта.

Доктор рецепт ёзиб узатди.

— Дорихоналарда кам топилади,— деди у.— Йигирма еттинчига бориб кўргин. Қаердалигини биласанми? «Прибой» кинотеатрининг қаршисида. Уша ерда бўлиши мумкин.

— Раҳмат.— Максим докторнинг қўлини қисди-да, кўнгли ёришиб, кабинетдан қанот боғлагудек учиб чиқди.

«Йигирма еттинчида» ҳам заҳар йўқ экан.

Максим рецептни берди-да, нафасини ютиб, аптекачига тикилди.

— Йўқ,— деди аптекачи оқ соч бошини чайқаб.

— Нега йўқ бўларкан?

— Йўқ-да.

— Ахир, менинг рецептим бор-ку... Мана рецепт, мана!

— Кўриб турибман.

— Қўйсангиз-чи, отахон!— дея оҳиста ўкинч билан сўради Максим.— Менга керак-да, шу заҳар.

— Ахир ўзи бўлмаса — мен қаердан оламан? Тушунсангиз-чи, илон заҳри йўқ, деяпман-ку.

Максим кўчага чиқди, деворга суянган кўйи ўткинчиларнинг юзига маъносиз термила бошлади. Йўловчи-

лар тинимсиз оқиб ўтишарди... Максим эса ҳамон уларга термилиб турар, лекин улар ҳақида ўйламас эди.

Кейин хаёлига бир фикр келиб шартта жойидан қўзғалди-да, шаҳар марказига — циркка қараб йўл олди.

Цирк эшигида қоровул чол унинг йўлини тўсди:

— Қаёққа?

— Менга Игнат керак, Байкалов.

— Улар ҳозир репетицияда.

— Нима қипти?

— «Нима қипти»нгиз нимаси?.. Репетиция, деяпман-ку!— Қоровулнинг ичкари йўлатгиси йўқ эди.

— Э, ўтинг-э, нарёққа!— Максим аччиқланиб, чолни беозор суриб четлатди-да, ичкарига йўналди.

Хайҳотдек зал бўм-бўш, ҳувиллаб ётарди.

Ўртадаги саҳндор майдонда девқомат эркак турар, унинг елкасига бир-биридан гўзал, қўғирчоқдек иккита ржувон миниб олган эди.

Максим тарелкаларни осмонга отиб машқ қилаётган киши ёнига яқинлашди:

— Байкаловни қаердан топсам бўлади?

У одам тарелкаларини бирма-бир илиб олди.

— Нима дейсиз?

— Шу... Байкалов керак эди.

— Иккинчи қаватда у. Нима ишингиз бор эди?

— Шунчаки, ўзим... У менинг ҳамқишлоғим бўлади.

— Анави зинадан тепага кўтариласиз,— бояги киши шундай деб тарелкаларини осмонга иргита бошлади.

Игнатий важоҳати қўрқинчли қандайдир мўғул башара одам билан кураш тушмоқда эди.

— Игнат!— деб чақирди Максим.

Игнатий «мўғул»нинг елкасидан тушди-да:

— Максим!.. Омонмисан?— деди яқинлашаркан. У қора терга тушиб кетган, ҳансираб турар эди.— Бу ерга қандай келиб қолдинг?— деб сўради у биқинини силаб.

— Эзгилаб ташлабди-ку, сени, а?

— Ростдан ҳам эзгилаб ташлади. Хўкиздек кучи бору кураш тушишни билмайди.

— Наҳотки, шунн йиқитолсанг?

— Кўрсатайми, хоҳлайсанми?

— Йўғ-э, керак эмас. Мен сенга бир иш билан келдим. Уйдан хат олдим — онамнинг тоби йўқ экан. Шунга илон захри топиш керак... Бутун шаҳарни тит-пит қилиб чиқдим — ҳеч ерда йўқ. Балки сени таниш-панишнинг бордир?.. Биронта врачми ё...

Игнатий ўйланиб қолди.

— Ким билсин, жин ургур... ҳозир бир нарса дейиш қийин. Сал олдин келганинда-ку... Мен эртага жўнаб кетяпман-да. Уйга кетяпман.

— Уйга?

— Ҳа-да!

— Отпускагами?

— А-ҳа.

Максим ҳамқишлоғига ҳасратомуз ҳасад билан тикилиб қолди:

— Яхши!

— Мен бугун биронтасидан суриштириб кўраман. Сал олдинроқ бўлганда-ку...

— Сал олдинроқ керак эмасди-да.

— Биладан. Хуллас, мен бугун ўша одамдан сўраб кўраман. Лекин эниқ ваъда қилолмайман, Максим.

Максим бош ирғади.

— Майли, ишингдан қолма. Мен яна у ёқ-бу ёққа борарман.

Игнатий, негадир, бирдан ўнғайсизлана бошлади.

— Мен кириб гаплашаман, Максим. Балки топарман...

— Уйда узоқ бўласанми?

— Икки ҳафтача. Кейин — Гаграга жўнайман.

— Онамнинг олдигаям вақт топиб киргин... Дорини юбораман, айтиб қўй. Майлими?

— Албатга! Сен кўп куюнаверма, Максим. Эҳтимол, бугун топармиз.

— Ҳечқиси йўқ. Уйдагиларга салом айт. Бормаганиннга қанча бўлди?

— Беш йилча.

— Менгаям икки йилдан ошди. Ҳамма нарса ўзгариб кетгандир-а?..

— Ҳа.

— Хўп, ишдан қолма.

Максим циркдан чиққач, боя йигирма еттинчи дорихонадан қандай қатъият билан келган бўлса, яна худди шу йўсинда ўша жойга йўл олди.

Аптекачи чолга юзланиб:

— Мен бошлиғингизнинг олдига кираман,— деди.

— Марҳамат,— деди чол назокат билан.— Ҳув анови эшик. Ўзи ҳам ҳозир шу ерда.

Максим бошлиқ ҳузурига кириб борди.

Бошқарувчининг хонасида ҳеч ким йўқ эди. Рўпарада тағин бир эшик кўринарди. Максим уни итарган эди, кимнингдир елкасига тегди.

— Ҳозир,— деган товуш эштилди эшик ортидан.

Максим стулга чўкди-да, илон захрисиз бу ердан кетмасликка аҳд қилди.

Соқоллари топ-тоза, ялтиратиб қиртишланган, қирқ ёшлар чамасидаги, озода, паканагина, мўйловдор, тўла гавдали киши кириб келди.

— Хизмат?

— Мана.— Максим унга рецептни узатди. Юраги тўсатдан шундай дукурлай бошладики, ҳатто кўкси санчиб кетди.

Бошқарувчи қўлидаги рецептни айлантириб:

— Тушунмадим...— деди.

— Менга мана шу дори керак.— Максим пешонасини тириштирди — юраги қинидан чиқиб кетгудек гурсиллар эди.

— Бизда у йўқ.

— Менга эса керак. Менинг онам жон беряпти.— Максим мижжалари ёшланганини сезганча, киприк қоқмай бошқарувчига тикилиб турарди.

— Лекин дорининг ўзи бўлмаса, мен нима қила олардим?

— Менга эса керак. Мен бу ердан кетмайман, билдингми! Мен сенларнинг ҳаммаларингни кўргани кўзим йўқ, газандалар!

Бошқарувчи кулимсиради:

— Бу энди анча жиддий гапга ўхшайди-ку. Начора, топиб беришга тўғри келади.— У телефон ёнига ўтириб, номер тераркан, Максимга қизиқсиниб қараб қўярди.

Максим кўзларини артишга улгурдию деразага тикилди. У уялиб кетган, охирги гапни бекор айтганини англаб, афсусланади.

— Алё!— деди бошқарувчи.— Петрович? Омонми-сан? Ҳа, бу мен. Менга қара, сенда...— У тушуниб бўлмайдиган қандайдир сўзни айтди.— Йўқ?

Максимнинг юраги бир қалқиб тушди.

— Ҳа, шу... бир йигитчага керак экан-да. Қараб кўринчи... Яхши йигит экан, ёрдам бергим келди-да.

Максим бошқарувчининг юзидан нигоҳини узоқ қолди. У эса лабини беғамгина «кувача» қилиб чўччайтирган кўйи кутиб турарди.

— А? Яхши, бўлмаса, олдинга юбораман. Айтмоқчи, ишлар қалай? Ҳмм... Менга қара, сен нима дейсан, ҳалиги... А? Қўйсанг-чи? Э, йўғ-э?

Мазмуини англаш мушкул аллақандай узуқ-юлуқ гап бошланди: кимдир ўғирлик билан қўлга тушганлигими-ей, кимдир ишдан олиб, энди суд қилишмоқчилигими-ей... Максим ерга тикилиб турар, юм-юм йиғлаётганини сезар, ҳарчанд уринмасин, кўз ёшларини тиёлмас эди.

Шу икки кун мобайнида бениҳоя толиққан эди. У ичиди: «Бошқарувчи яна узоқроқ гаплашсин», дея худода илтижо этарди — эҳтимол, унгача кўз ёшлари тийи-

либ қолар... Бўлмаса, уятдан ерга кириб кетмайдимиз? Бордию ҳозир кўзларини артса, демак, ножўя хатти-ҳаракат қилишга тўғри келади. У ҳолда бошқарувчи унга қарайдию... йиғлаётганини кўради.

«Э, турқинг қурсин!»— дея сўқди у ўзини. Айни даққада у бошқарувчинини яхши кўриб қолган, умрида ҳеч кимни бу қадар яхши кўрмагандек эди.

Бошқарувчи трубкини қўйиб, Максимга тикилди.

Максим қовоғини солди, бостон пиджагининг енги билан юз-кўзини сийпаб, сигарета олиш учун киссасига қўл суқди. Бошқарувчи индамади, бир парча қоғозга нимадир ёзиб, ўрнидан турди... Максим ҳам ўрнидан турди.

— Мана шу адресга бориб, Вадим Петровични сўрайсиз... Кўп куюнаверманг, онангиз тузалиб кетади.

— Раҳмат,— деди Максим. Томоғи бўғилиб қолганидан, «раҳмат»ни ямлаб-юлқиб айтдию бошини эгганча, ҳатто бошқарувчига қўл ҳам бермай кабинетда чиқди.

«Ул-э, турқинг қурсин!»— деб сўқди у ўзини. Шу тобда уятдан юзи ловуллаб кетаётганини сезиб турди.

Эртаси куни Максимнинг олдига Игнатий шовқинсурон кўтариб, ҳовлиққанча келиб қолди. У билан бирга сув сепилган асфальт кўчалар салқини ҳам хонага ёпирди.

— Максим!.. Мен кетдим! Мана заҳар — топдим! Максим каравотдан сапчиб турди:

— Қаёққа?

— Уйга-да! Мана, заҳар...

— Э, кеча ўзим ҳам топувдим. Бир флакон.

— Майли, иккита бўлса, яна яхши. Асқатиб қолар.

— Сен ҳозир тўғри жўнаб кетасанми?

— Ҳа. Хўп, омон бўл! Онангнинг олдига кириб келаман...

— Шошма, Игнат, кузатиб қўяман.

3-

— Мени такси кутяпти...

— Мен ҳозир...

— Бўпти, фақат оёғингни қўлингга олу тезроқ қи-мирла!— деб шанғилларди Игнатий.— Ун беш минут вақт қолди. Хотиним вагонда оёғи куйган товукдек пи-тирлаб ўтиргандир.

— Хотининг вокзалдами?— деди Максим, бир оёқда ҳақкалаб, шимини кийишга уринаркан.

— Ҳа-да!

— Ҳозир... бирпасда. Гир этиб, магазинга кириб чи-қолмаймиз-да, а? Онамга совға-салом...

— Э, нима деяпсан!— фиғон қилди Игнатий.— Ни-ма, кейин мен темир йўлда яёв лўкиллаб, хотинимнинг орқасидан қуваманми?!

— Хўп, хўп, майли.

Югуриб пастга тушдилар. Такси кутиб турарди.

— Оғайни, поезд жўнашига ўн минут қолди,— деб илтижо қилди Игнатий.— Жонингни борича ҳайда. Ҳа-қини уч баравар тўлайман.

Машина олға интилди.

Игнатийнинг хотини вагон эшиги олдида кутиб ту-рар, бир ярим минут вақт қолган эди.

— Игнатий, бу қанақаси... шунақаям бўладими ахир?— дея эрини йиғламсираб қарши олди у.— Энди чамадонларни оптушмоқчи бўлиб турувдим.

— Бўлди, жоним, тамом!— деб хушчақчақ оҳангда гўлдиради Игнатий.— Хўп, Максим, ҳозирча! Қани, жо-ним, чиқдик вагонга.

Поезд жойидан қўзғалди.

— Омон бўл, Максим!

Максим вагон ортидан эргаша бошлади.

— Игнат, онамга айтиб қўй: балки тез орада ўзим ҳам бориб қоларман. Эсингдан чиқмасин, Игнат!

— Йў-ўқ!

Максим тўхтади.

Поезд тобора тезлигини оширарди.

Максим югуриб, Игнатийнинг вагонига яна етиб олди-да:

— Эсингдан чиқмасин, Игнат!— деб қичқирди.

— Айтаман-ан!

Максим эса ҳамон поезднинг орқасидан термилиб турарди.

...Энди перронда деярли ҳеч ким қолмаган, аммо Максим ҳануз Игнатий жўнаб кетган томонга қимирламай тикилиб турар эди.

ЕШ ВАГАНОВНИНГ ИЗТИРОБЛАРИ

Хуқуқшунослик факультетини яқинда битирган ёш мутахассис район прокуратурасининг ёш ходими, ёш Георгий Константинович Ваганов эрталабдан димоғи чоғ бўлиб ишга келди. Кеча у хат олди... у ҳар жиҳатдан ёш бўлмоқ тугул минг марта ёшроқ бўлиб, ҳаётдан умидлари минг карра кўпроқ бўлганида ҳам бундай хат келишини кутмаган эди. Уларнинг курсида Майя Якутина деган чиройли, мағрур бир қиз бор эди. Ваганов ўқиш даврида ҳам, ундан кейин ҳам, ҳозир — хаёлан Майяни лоақал бир мартагина кўриш орзусида юганида ҳам, қачонки шу қизни ўйласа алланечук ғалати бир қиёс хаёлини асло тарк этмасди: Майя моҳир уста қўли билан ясалган ёғоч қўчирчоққа ўхшарди. Аммо худди мана шу нарса — унинг қўғирчоққа, чиройли қўғирчоққа ўхшашлиги маъносига тушуниб етиш қандайдир мушкул тарзда ўзга бир фикрни ҳам етаклаб келарди: Майя аёл эди. Қарам шўрва пиширишга, бошқа ҳеч кимса нинъом этолмайдиган қувонч нинъом этишга қодир бўлган аёл эди. Қисқаси, у эл қатори аёл, фақат қўғирчоқдек чиройли аёл эди. Георгий Ваганов ўзининг қай аҳволга тушиб қолганини идрок қилишга уринар, аммо бу ерда аниқлаб ўтирадиган нарсанинг ўзи йўқ эди: у мана шу Майя Якутинани севиб қолган эди, вассалом. Умуман, уларнинг курсида бу қизни тўртта йигит яхши кўрарди. Ҳаммаси икки қўлини бурнига тикиб қолаверди — охир-

ги курсда ўқиётганда Майя аллақандай физикка тегиб кетди. Орқаворатдан эшитишларича, истейдодли физик экан. Барча: «Бу чиройли қиз ҳисоб-китобни ўйлаб эрга тегиб олди», деган хулосага келди. Чиройлилар ўзи шунақа устомон бўлади! Лекин Ваганов Майяни айбламади ҳам, ундан ранжимади ҳам. Биринчидан, бундай қилишга асло ҳаққи йўқ эди. Иккинчидан... хўш, нега энди айблаш керак экан? Ваганов Майя билан юлдузи тўғри келмаслигини ҳамиша тан оларди. Албатта, одамга алам қилади. Бироқ, начора, эҳтимол, шундай бўлганим яхшидир. Агар тақдир битиб Майя билан қовушганида борми, у пайтда қисматнинг бу ҳадясини бўйнига илган кўйи тубанликка чўкиб кетиши ҳам ҳеч гап эмасди. Негаки, унда ҳамма нарсага мослашишга, амал-тақал қилиб шаҳарда қолишга, кичик бир ипирсқи амалдор бўлиб, ўралашиб юришга мажбур бўлар эди. Шу хотинга ипсиз боғланиб, атрофида итдек жилпанглаб, «Ёт!»— деса ётиб, «Тур!»— деса туриб юрармиди...

Бошингга не тушса қазодан келар, деганларидек, тақдири қўшилмаганим яхши бўлди. Ваганов Майяга икки дунёда етишолмаслигига аниқ ишонганидан кейин шундай деб ўзини юпатишга уринди. Шундай қилиб, юпанди ҳам. Тўғрироғи, таскин топдим, уни унутиб юбордим, деб юрган эди. Аслида эса ҳаётда бунақа эмас экан. Кеча Майядан хат олганида аввалига кўзларига ишонмай қолди. Йўқ, хат Майядан экани шубҳасиз эди. Юраги шу қадар гурсиллаб ура бошладики, ҳатто: «Одам мана шунақа пайтда ҳушдан кетса керак-да», деб ҳам ўйлади. У бундан қўрққани йўқ. Фақат ижара уйдаги ўз хонасига кириб кетди. Ваганов юракни тўлқинлантирувчи алланечук ширин орзиқиш билан хатни ўқиди, силаб-сийпалади. Фақат ўпмади, холос. Аввалига ўпиб олгиси ҳам келди-ю, ўзидан уялди. Ваганов қишлоқда, қаттиқчилик кўриб ўсган, отасининг феъли маълум, онаси эса сира рўзғор ташвишидан ортмас, уни деярли бирон марта эркалатишмаган эди. Шунинг учун

ҳам бу қабилдаги эркаликлардан уялар, айниқса, ўпишишдан истиҳола қилар эди.

Майя ўзининг оилавий ҳаёти «дарз» кетганини, энди бутунлай эркин эканлигини, отпусказида мамлакатнинг у ёқ-бу ёғини кўриб, «бир шамоллаб» келиш ниятидалигини ёзибди. Шу боис, ундан маслаҳат сўрабди. «Азизим Жора, эски қадрдонлигимиз ҳаққи, иложи бўлса, станцияга чиқиб, мени кутиб олсанг, сеникида бирон ҳафтагина туришимга рухсат этсанг. Мен ўша томонларга боришни кўпдан буён орзу қилиб юрардим. Майлими?» Сўнгра у кейинги пайтларда ўз турмуши ва атрофдаги ҳаётни яхшилаб ўйлаганини, кўп нарсани тушунганини, масалан, Жорка нима учун ўқишга ихлос қўйганию шундоқ чекка жойга ишга юборишганида қулоқ қоқмай рози бўлганининг сабабини англаб етганини айтибди. «Эҳ-э, азизим, жуда ошириб юбординг-ку, — деб ўйлади ёш Ваганов мамнуният билан. — Шошма, ахир, жўжани кузда санайдилар-да».

Ёш Ваганов хатни портфелига солиб, ишга келди. Иложини топса, ишхонада, бўлмаса, кечқурун уйга қайтгач, Майяга жавоб ёзишни мўлжаллаб қўйди. У хатни қандай қилиб, содда, олижаноб, бамаъни йўсинда ёзишни ўйлар, шунга мос сўз ва иборалар излар эди. Баъзан муносиб сўзларни топгандек бўлар, лекин зум ўтмай уларни хаёлан рад этар, яна янгиларини ахтаришга тушар эди... Юраги эса орзиқиб-орзиқиб кетарди. «Наҳотки, у меники бўлса? Ахир мамлакатни айланишга отланганини айтиб, суюнчи олиш учун ёзмагандир, бу хатни! Мамлакатни айланиб... бошига урадимми?..»

Ўз қисматидаги мана шу ҳаяжонли муаммони ҳал этишга аҳд қилган Ваганов хонасига кирди. Бир-икки варақ қоғоз олиб, хат ёзишга шайланди. Аммо шу пайт кабинет эшиги секин, гашга тегиб гижирлади-да, қия очилди. Сочи қиртишлаб олинган бир киши ичкари бош суқди. Ваганов боя кириб келаётганида йўлакдаги диванда ўтирган бу кишига разм солиб ўтган эди.

— Кирсам майлими?

Ваганов бир зум тараддудланиб қолди. Энсаси қотганини яширмай:

— Қиринг,— деди.

— Салом.— Эллик ёшлар чамасидаги баланд бўйли, тарашадек қотма бу одам узун, меҳнаткаш қўлларини қаерга яширишни билмай ўнғайсизланаётганга ўхшарди.

— Ўтиринг,— деб буюрди Ваганов ва стол устидаги қоғозларни бир чеккага суриб қўйди.

— Мен манави... манави характеристикани опкелувдим,— деди новча киши. Қўлларини ишлатишга юмуш топганидан қувонгандек куйманиб пиджагининг ич чўнтагидан қоғоз чиқарди.

— Қанақа характеристика?

— Хотиним тўғрисида. Улар менинг устимдан иш қўзғашган экан... Мен тушунтирмоқчи бўлиб...

— Сиз Поповмисиз?

— Ҳа.

— Нимани тушунтирасиз? Яхшиси нега муштлашганингизни тушунтиринг. Нега хотинингиз билан қўшинингизни дўппослаганингизни тушунтиринг. Характеристика нимаси!

Попов «характеристика»ни аллақачон чўнтагидан олиб улгурган, хона ўртасида қаққайиб қолган эди. У бир пайтлар жуда чиройли бўлганлиги яққол кўриниб турарди. Ҳали ҳам ҳуснини йўкотмаган. Еноқ суяклари сал туртиб чиққан, қуш бурун, пешонаси кенг, ажинсиз, кўзлари ҳалол, дапгал боқадди. Анча ҳорғин кўринади, албатта кеча қиттак отган бўлса керак. Эрталаб туриб нари-бери соқол олган, шоша-пиша юзини чайгану келаверган... Эсиз одам!

— Қани, беринг-чи, характеристикани.

Попов дафтар варағига ёзилган икки бет қоғоз узатди-да, столдан нари чекиниб, хона ўртасида кутиб турди. Ваганов ажи-бужи сатрларга кўз югуртирди... У оддий одамларнинг шикоятларини тушунтириш хатларини ўқиб

маза қиладиган ходимлар хилдан эмасди. Буни одат қилганларни яхши ҳам кўрмасди. Бунақа одамлар ахир нимани ўйлашса, шуни ёзишади. Силлиққина қилиб ёлгон-яшиқни дўндирадиган пасткашлар эмас булар. Нима бўлганда ҳам тубанликдан юқори турншади.

Ваганов хатни охиригача ўқиб чиқди.

— Попов... Бу хатингиз ёрдам бермайди сизга.

— Нимага энди?

— Шундай-да. Мана бу ерда хотиним ундоқ-бундоқ, ёмон деб ёзибсиз. Боринги, мен сизга ишондим, дейлик. Хўш, нима бўпти?

— «Нима бўптингиз» нимаси?— Попов ҳайрон бўлди.— Ахир, у мени жўрттага қаматди-ку! Ун беш суткага жўрттага қаматди. Мени қаматти-да, ўзи анави билан... Биламан-ку! Колька Королев менга ҳаммасини айтиб берди-ку! Колька айтмаганда ҳам, ўзим сезаман... Хотинимнинг ўзиям айтган.

— Нима деган?

— Айтган!— деб қичқирди Попов соддадиллик билан.— «Сени қамоққа тиқиб қўяман-да, ўзим Мишка билан даврон сураман»,— деган.

— Йўғ-э! Шунақа деб айтганми?

— Ҳамма гап шунда-да!— Попов яна қичқириб юборди. Энди расмий савол-жавоб эмас, оддий, очиқчасига суҳбат бошланганини ҳис қилди-да, баҳузур ўтириб олди.— Айтадики, «Сени қаматаман-да, қасдма-қасдликка Мишка билан ўйнашаман»,— дейди.

— «Қасдма-қасдликка», деб ўз оғзи билан айтди-ми?

— Унақа дегани йўқ. Лекин мен уни биламан-ку! Мишасини ҳам яхши биламан. Ҳеч қачон ҳаромдан тап тортмайди. Мана бу ерда нимаики ёзган бўлсам — бошим билан жавоб бераман. Уша ит билан ўйнашган, қанжиқ! Мени қаматиб, эртасигаёқ... Колька Королев ҳам бир марта устига келиб қолибди...

— Мен тушунолмай қолдим...— Ёш Ваганов чиндан

ҳам нима қиларини билмас эди. Рўпарасида ўтирган бу одам ҳақиқатни, аччиқ ҳақиқатни гапиряпти.— Бунақа экан, ажрашиб қўя қолинг?

— Ажрашиб қаёққа борардим? Суд уйни унга олиб беради. Олмасдан қўймайди. Бунинг устига... Болаларим ёш ҳали. Ачинаман.

— Нечта болангиз бор?

— Учта. Кенжаси энди еттига чиқди. Жонимдан яхши кўраман. Болалардан айрилиққа чидолмайман. Пияниста бўлиб қоламан.

— Қизиқ экансиз!— деди Ваганов аччиқланиб.— Дудуқ одамга ўхшаб, ҳадеб бир гапни қайтараверасизми?.. «Чидолмайман, пияниста бўп қоламан», эмиш. Бўлмаса, нима қилмоқчисиз? Тасаввур қилингки, сиз бошлиқларнинг олдига шикоят билан эмас, бир ўртоғингизнинг олдига келдингиз. Тасаввур қилингки, мен сизнинг дўстингизман. Лекин сизга нима деб маслаҳат беришга ўзим ҳам ҳайронман... Яна шу хотин билан турмоқчи экансан — билганингни қил. Бўлмаса...

— Тураман,— деди Попов қатъий оҳангда.— Минг лаънат! Бир-икки марта думни ликиллатган бўлса — садқайи сар. Лекин иккинчи бундай қилмасин. Ўзимдан ҳам ўтган. Баъзан тўполоқ кўтараман, кўп ҳам эркалатавермайман... Балки вақтида силаб-сийпалаганимда унчаликка бормасмиди...

— Унақа бўлса, бирга туравер-да.

— «Туравер эмиш...» Улар мени қаматмоқчи-ку. Қаматади ҳам. Гувоҳлари бор. Медицина экспертизасимий, нима балоларини тайёрлаб қўйишибди... Уч йилни ёпиштиришмоқчи.

— Мен нима қилай? Нима дейсан, ахир?

— Шу иш босди-босди қилинса...

— Характеристиканинг нима кераги бор?

— Улар шунча қоғоз тўлдирганида мен ҳам ёздим-да. Улар ҳам ўзининг кимлигини билиб қўйишсин. Балки ишимни ёпишар. Ҳаммасига ўзлари айбдор-ку. Мени қа-

матиб қўйиб, ўзлари... Еқмай ўлсин! Шунақа хотинни мараз демай бўладими!

— Қалтисроқ туширганмидинг?

— Қаёқда! Қўлим тегмасдан дод солиб, бошига одам йиғди.

— Шу ишни урмасдан битириб қўя қолсанг ўлармидинг?

Попов айбдор қиёфада бошини қуйн солди. Катта-кон жигарранг кафтлари билан тиззасини силади.

— Чидолмадим...

— Яна «Чидолмадим», дейди-я. Сендақа чидамсиздан ўргилдим!— Ваганов ўрнидан туриб, у ёқдан-бу ёққа юра бошладди. Шу тобда бу одамдан аччиқланар, айна пайтда унга ачинар эди. Йўқ, бу одам бировнинг раҳмини келтиришга уринадиганлардан эмаслигини Ваганов сезиб турарди. У ўзининг қисқагина иш тажрибаси мобайнида ўзгаларнинг раҳмини келтиришга устмонлик билан уринадиган кимсаларни яхши ажратадиган бўлиб қолган эди.— Агар тўғрилиқча ажралишга берганингда ҳаммасини тартиб билан кўриб чиқиш мумкин эди. Эҳтимол хотинингни... Майли, нима фойдаси бор энди.

— Рост, нима кераги бор,— деди Попов унинг гапини маъқуллаб. Анчагача жим қолдилар. «Нима қилдим энди?— деб ўйлади Ваганов.— Қамаб қўйишади бу овсарни! Ишни ҳар қанақасига айлантирганда ҳам бари бир айбдор бўлиб чиқаверади. Эсиз одам!»

— Қандай уйланган эдингиз?

— Қанақа қилиб бўларди, одатдагидай... Мен урушдан келдим. У сельпода дўкончи бўлиб ишларкан. Шу... Тақдир экан. Мен уни аввал ҳам билардим.

— Шу ерликмисиз?

— Шу ерликман. Фақат бу ерда ҳеч кимим йўқ. Отанам урушгача ўлиб кетишган. Ис тегиб ўлишган. Иккита акам бор эди. Иккови ҳам урушда ўлди. Яна иккита холам ҳам ўлиб кетган. Жиянларим бўларди. Алла-

қайси шаҳарларда туришади, қаердалигини билмайман ҳам.

— Хотинингиз қаерда ҳозир?

Попов терговчига савол назари билан қаради:

— Қаерда ишлайди, демоқчимисиз? Сельпода-да.

— Ҳозир ишдами?

— Ишда.

— Харақтеристика ёзгин, деб ким ўргатди сенга?

— Ҳеч ким. Ўзим ёздим. Бир-иккита оғайниларим айтишди. «Хотиннинг сенинг устингдан шикоят ёзган бўлса, сен ҳам қоғозларни тайёрлаб қўй», дейишди. Ўйлаб-ўйлаб нима ёзишни билмадим. Кейин мана шуни ёздим.

— Бўпти, менда қолсин. Кетавер. Хотиннинг билан гаплашиб кўраман.

Попов ўрнидан турди... Яна бирон нима сўрамоқчимми, гапирмоқчимми бўлди-ю, индамади... Вагановга бир қаради-да, итоаткорлик билан бош силкитиб, секин чиқиб кетди.

Ваганов ёлғиз қолгач, эшикка тикилганча узоқ турди. Кейин стол ёнига ўтирди. Хат ёзишга тайёрлаб қўйган қоғозига қаради, сўнг:

— Хўш, Майя? Нима қиламиз?— деб сўради. Юраги яна орзиқиб кетишини, қалбида илиқ бир туйғу тағин жўш уришини кутди. Лекин нима учундир энди қалбида ўша илиқ туйғу уйғонмади.— Минг лаънат!— деди Ваганов ижирғаниб. Кейин ўзича «кечқурун ёзарман», деб ўйлаб қўйди.

Прокуратура фарроши сельпога — Попованинг олди-га бориб келди. Сельпо шундайгина қўшни бинода эди.

Ваганов унгача Попов қоралаган «қоғозларни» кўздан кечириб чиқди. Ҳа, бу қоғозларни тайёрлаганлар қандай қилиб бўлмасин, уни қаматишни мўлжаллашгани аён кўрнини турарди. Тағин булар шу қадар қонунга мослаб, шу қадар саводхонлик билан ёзилганини айтмайсизми? Ҳатто махсус хаттот ҳам топишибди. Ваганов Попов ёзган «харақтеристика»ни ҳам яна бир марта

ўқиб чиқди. Кулгили ва аламли инсоний ҳужжат... Аслида бу «характеристика» эмас, рўй берган ҳодисани ҳалол тасвирилаб ёзилган хат эди. «Ун беш сутка ўтириб, сочимни олдириб қайтсам, у худди илондек тўлғаниб пар тўшакда ётибди. «Хўш, дедим, менсиз нима... ларни единг?!»— дедим. Важоҳатим ёмонлигини кўриб айюҳаннос сола бошлади. Мен: «Овозингни ўчир!»— деб солиб қолдим. У бўлса қочиб қариндошлариникига эмас, тўппа-тўғри Мишканикига югура кетди. Шундан кейин жиним кўзидию чидолмай қолдим...»

* * *

Ёши қирқларга борган кўҳликкина жувон Попова сотувчиларга хос бетакаллуфлик билан дадил кириб келдию қонунни ипидан-игнасиғача билишини, у ўзининг тарафида эканини ҳис қилишини намойиш этди-қўйди:

— Бунн қаранг, ўртоқ Ваганов, ҳеч кун бермайди. Ичди дегунча безорилик қилади. Аллақанақа Мишкандан рашк қилиб жанжал кўтаргани кўтарган. Аҳмоқ!

— Ҳа, ҳа...— Ваганов бу шаддод аёлнинг сўз оҳангига хос бетакаллуфлик билан гап бошлади.— Ярамасни қаранг! Билмайди-да, ҳозир бундай нарсалар учун қонун қандай жазо беришини билмайди-да! Билсаям унутиб юборган, аҳмоқ.

— Э, дунёдаги ҳамма нарсани унутиб юборган бу! Майли, зиёни йўқ. Ҳали шундай ақлини йиғиб олсинки! Уч йил ўтириб чиқсин, эси жойига келиб қолади!

— Шундай дейсизу болалар бор-да... Отасиз қийналиб қолишмасмикан?

— Нима қипти? Болаларнинг эси кириб қолди. Бунақа отанинг боридан-йўғи...

— Доим шунақамиди?

— Қанақа?

— Безори, уришқоқмиди, дейман-да.

— Йўқ, илгари ичарди-ю, бунчалик эмасди. Энди Михайлога рашк қилиб, қутуриб кетди. Бултурдан бошланди. Яна дағдағасини айтмайсизми? Нуқул дағдаға

кўтарди, Георгий Константинович, «Икковингни тикка сўяман», дейди.

— Шундай денг. Михайлонинг ўзи қанақа одам?

— Ё худо, қўшнимиз-да! Бултур кўчиб келган... Сельпода шофёр бўлиб ишлайди.

— Нима, у сўққабошми?

— Йўқ, бу ёққа кўчишга кўчишгану у ёқдаги уйлари ни сотишмаган-да. Бу жойлар хотинига ёқмайди. Михайлога бўлса ёқиб қолган. Михайло балиқ овлашни яхши кўради. Бизда нима кўп — балиқ кўп. Шунинг учун хотини у ёқдаги уйда, ўзи бу ёқдаги уйда туради. У ерда ҳам, бу ерда ҳам томорқалари бор... Хотини келиб-ке-тиб туради. Томорқадан ажралиб қолишга кўзлари қий-майди.

— Хўш...— Ваганов Поповнинг ҳақли эканлигига та-моман ишонди. Бу хотин бегона ялоқдан тап тортадиган-лардан эмаслиги аниқ. Тагин бу ишни уялмай-нетмай сурбетларча қияпти.— Эрингиз мана бу ерда бундай деб ёзибди: сиз унга айтибсизки, «Сени қаматиб қўя-ман-да, ўзим Мишка билан давр-даврон сураман», деб-сиз.— Бу гап гарчи «характеристика»да бўлмаса ҳам Ваганов Поповнинг гапини эслаб, атай кўшиб қўйди. Уни худди ўқиб бераётгандек оҳангда айтди.— Шунақа гап бўлувдими?

— Шунақа деб ёзибдими? Худди шунақа деб ёзиб-дими-а?!— Попова жаҳл билан қичқириб юборди.— Вой, тусингни ел егур, сурбет! Қаранг-а!— У асабий кулиб қўйди.— Топган гапини қаранг!

— Тухматми?

— Тухмат!

«Ҳа, бу жодугар ўзига ишонади!— деб ўйлади Вага-нов энди ғазабланиб.— Йў-ўқ, бир эркакни сенларнинг қўлингга бериб бекорга хор қилдириб қўймайман».

— Демак, қамалсин дейсиз?

— Қамаш керак, Георгий Константинович, бошқа илож йўқ. Қамалсин.

— Ачинмайсизми?— Бу гап Вагановнинг оғзидан беихтиёр чиқиб кетди. Попова бирдан ҳушёр тортди... Ёш терговчига савол назари билан қаради-да, ғамзакор жилмайиб қўйди.

— Қайси маънода?

— Йўқ, шунчаки ўзим,— деди Ваганов гапни буриб.— Бўпти, бораверинг.— У аёлга диққат билан тикилиб турарди.

Попова «хўп», дея ўрнидан турди, эшик олдига борди-да, ташвишли қиёфада бурилиб қаради... Ваганов ҳамон унга қаттиқ тикилиб турарди.

— Бир нарсани сўраш эсимдан чиқибди: нима учун болаларингиз бунақа кеч туғилган?

Аёл бутунлай эсанкираб қолди. Йўқ, терговчининг саволидан эмас, унинг гап оҳанги, кўз қарашлари бирданига ўзгариб кетганидан ўзини йўқотиб қўйди... У довдираб, яна стол ёнига қайтиб келди. Ҳозир ўзи туриб кетган стулга қайтиб ўтирди.

— Ҳадеганда иккиқат бўлавермадим,— деди у.— Ҳайронман, ҳеч иккиқат бўлмадим. Кейин бирдан бўйимда бўлиб қолди. Нимайди?

— Ҳеч нима, чиқинг,— деди Ваганов. Кейин Попов ҳақидаги «қоғоз»ларни кафти билан босиб:— Ҳаммасини...— у «Ҳаммасини» деган сўзни алоҳида таъкидлади,— ҳаммасини яхшилаб текширамиз. Эҳтимол кўрғазмали суд қилармиз. Аммо қаттиқ жазо кўрамиз. Ким айбдор бўлса, ўшани жазолаймиз. Хайр.

Аёл эшик томон юрди... Қириб келаётганида жуда дадил эди. Аммо чиқиб кетишда анча ингичка тортиб қолди.

— Ҳа,— терговчи тўсатдан бир гап эсига тушгандек, Поповани тўхтатди.— Анави...— У Попов ҳақидаги «қоғоз»ларни титкилаб, ниманидир эслаган бўлди.— Анави Николай Королев ким?

— Худо олсин!— Аёл эшик олдида турганча хитоб

қилди.— Королевми? Эримнинг улфати-да, ким бўларди! Ушанинг гапига ким ишонарди.— Аёл бутунлай довираб қолди, ҳатто товуши титраб кетди.

— Нима, Королев пияниста сифатида рўйхатда турадими?

Аёл яна стол ёнига қайтиб, Королев ҳақида батафсил гапириб бермоқчи бўлди. Чамаси, бу нарса ўзининг ҳужумга ўтишида қўл келишини яхши биларди.

— Бизнинг жойларда бунақаларни биров рўйхатга олармиди, ўртоқ Ваганов! Эримнинг ҳамшиша улфати, урушда бирга бўлишган.

— Бўпти, бораверинг. Ҳаммасини текшириб кўрамиз.

Ваганов стол устида ётган, хат ёзишга мўлжалланган оқ қоғозларга тикилганча ўйга толди. Майя... Олисларда қолган исм, баҳор исми, гўзаллик исми... Мана энди, чиройли, юракни тўлқинлантирадиган сўзларни бирма-бир тизиб мактуб битаверса бўлади. Эрталабдан буён кўнгли орзиқади: мана, ҳозир ўтирадио хат ёзишга киришади... Худди камондан майин патли ўқни оҳиста узгандек гўзал сўзларни ипга терганча тинимсиз йўллайверади, олис-олисларда юрган Майянинг кўркам, фусункор қоматини нишонга олиб, юрак сўзларини ўқ-ёй янглиғ йўллайверади. Шу қадар кўп йўллайдики, оқибат Майя бу муқаррар муҳаббатдан ларзага тушиб, фарёд чекади. «Унинг ёғоч қалбини муҳаббат ўқи тешиб ўтади», деб ўйлади Ваганов. Юрагининг шундай нозик жойини топадики, Майя уни ҳеч қандай манфаат-тамасиз, чинакамга севиб қолади. У эрталабдан буён шундай деб ўйлаётган эди. Ҳозир эса хаёлига туйқусдан содда ва аниқ бир фикр келди: «У шунга қодирмикан? Беғараз сева олармикан?» Агар хотиржам ҳушёр ўйлаб қараладиган бўлса, худди шундай хотиржам ва ҳушёрлик билан: «Қайдам», деб жавоб бериш лозим. У бундай тарбия топмаган, бундай шаронда ўсмаган, бу хил ҳаётга кўникмаган. Умуман,

беилинжу беғараз кўнгил қўйиши мушкул, вассалом. Ахир, ўша талантли физик билан бўлган савдо... Қим билсин, нима бўлса бўлгандир албатта! Очиғи, бор гапни: физикни ҳам, уларнинг алоқаси қандай бошланганию нима билан тугаганини ҳам ипидан-игнасиғача билиб олиш қийин эмас. «Э-э,— деб ўйлади Ваганов ўзидан ижирғаниб.— Нима бало, талмовсираб қолдинг? Хўш, нима бўпти ўзи? Нима қипти, яна бир омадсиз, бемаъни ҳаётий воқеага дуч келдинг, холос. Хўш, шунга осмон узилиб ерга тушибдими? Бунақа одамлар озми? Ҳали яна қанчасини кўраркинсан? Ҳамманинг тақдирини ўзингникига қиёс қилаверсанг, оқибати нима бўлади? Нега энди — бу қандай бўлмағурлик!— ўзининг батамом ҳимоясиз эканинигина ҳис этаётган бир эркагу эридан фарқли ўлароқ, ўзининг қонун ҳимоясида эканини тўла тушуниб олган уятсиз, сурбет аёлнинг қисмати сени бунча ташвишга солади? Нима учун улар ноҳўя турмуши билан сенинг ҳаётингни, ўзинг ўйлагандек, истагандек бўлай деб турган ҳаётингни бузиши керак экан?» У шундай деб ўйларди-ю, бари бир эр-хотин Поповлар можаросидан сўнг олисдаги Майяни муҳаббат «ўқига» тутиш фикридан бутунлай қайтган эди. Эрталабки хушвақтлиги, ҳаяжонлари бирдан хира тортди. Деразага ногоҳ тош отилганда уйда ўтирганлар тўсатдан чўчиб тушгандек, унинг қалбида ҳам нимадир титраб-портлаб, ларзага келди. «Кечқурун ёзарман,— деган қарорга келди Ваганов.— Ҳалиям ёш эканман шекилли, иш билан шахсий кайфиятни аралаштириб ўтириш — аҳмоқлик-ку! Бу икки тушунчанинг чегарасини аниқлаб олишим керак — шунда осон кўчади».

Кечқурун Ваганов хонасига кириб, эшикни ичидан бекитиб олди. Радиони ўчириб, хат ёзишга тутинди. Лекин айбдор қиёфада бўйнини қисиб турган Попов билан унинг шаддод хотини кўз ўнгидан кетмас, худди ёмон тушдек ҳарчанд нари ҳайдаса ҳам хаёлидан ўчмас

эди. Нима бало, эсдан оғиб қоляптими? Ваганов ўзини-ўзи койир, иложни борича совуққон, мантиқли фикрлашга уринарди. Йўқ! Бари бир эр-хотин унинг кўз ўнгидан нари кетмай тураверди. Гарчанд Ваганов Поповларни асло унутолмас ҳам хаёлларини чалкаштириб юборган нарса уларнинг ўзи эмас, қилғиликлари эди. «Бўпти,— деди ниҳоят Ваганов ўзидан аччиқлашиб.— Агар қўрқоқ бўлсанг, қўрқоқман деб бўйнингга олиб қўя қол. Ахир аслида Попова юрагининг бир чеккасида яширишиб ётган фикрни: «Майя ҳам худди шундай малакали машатпараст-да», деган ўйни уйғотди-ку. Майя ҳам худди Поповага ўхшаш худбин хотин. Фарқи шундаки, Попова ўзининг ифлос қилмишини оддийгина тўпорилик билан бажарса, Майя бу ишни яширинча, маккорона амалга оширади. Лекин буниси яна ҳам ёмонроқ, у одамни минг азобга солиб ўлдиради. Аслида сен шу хавфни ҳозиргина пайқаб ўтирибсан. Бас, шундоқ экан, «Хотинларнинг ҳаммаси бир гўр!»— дегин-да, хат ёзиб ўтирмасдан, орани узил-кесил очиқ қилиб, умр бўйи қўрқоқлигингча қолавер— шунда хатардан узоқ бўласан. Тушундингми, идора чувалчанги!»

Ваганов стол олдида қимир этмай узоқ ўтирди... У астойдил изтироб чекарди. Қоғозни олдироққа суриб яна анча ўтирди... Йўқ, хат ёзишга қўли бормас, кўнгли сира чопмас эди. Юрагини аллақандай шубҳа кемирар, лекин бу тентаклик эмас, эҳтимол туғма қўрқоқлик эди. У бирон кор-ҳол рўй беришидан чўчирди. Агар жиддийроқ ўйлаб кўриб, индаллосини айтадиган бўлса, кўнглини кемираётган ҳам худди шу нарса эди. «Плебей¹, ҳуқуқсиз фуқаро! Қани, сен ҳам инсон бўлиб бирон марта хато қилиб кўр. Нима қипти! Ҳаётида бурилиш ясамоқчи бўлган одам «эҳтимол шарт», деб

¹ Плебей — қадимги юнонларнинг ҳуқуқсиз фуқароси. Қул эмас, аммо ҳуқуқи ҳам йўқ (Тарж.)

ўрмалаб юрмайди-ку! Дунёга сал кўзингни очиб қарасанг-чи, қилдан қийиқ ахтариб ҳадиксирайвермасанг-чи! Ахир бу майдакашлик, мунофиқлик эмасми?! Бунақада яшаб бўладими? Кел, биродар, ёзамиз, хат ёзамиз. Албатта, ишқ-муҳаббатдан дoston ёзиб ўтирмасдан, олисдаги Майяга севги пайзаларини отмасдан, шундай деб ёза қоламиз: «Келавер, яхши бўлсанг — ошингни ейсан», деймиз. Қани, бошладик.

Эрталаб соат тўртларга яқин Ваганов узундан-узоқ хатини ёзиб тугатди. Кун ёришиб келар, очиқ дераздан июнь топгининг салқин нафаси уфуриб турар эди. Ваганов дераза кесакисига сўяниб сигарета чекди. Тун бўйи хат ёзиб чарчаган эди. У хатни ўн икки марта бошлаб, ўн икки марта йиртиб ташлади, қаттиқ асабийлашганидан бениҳоя толиқди. Шу қадар чарчадики, энди хатни қайта кўриб чиқиш ҳам малол эди. Малолгина эмас, хатда тайинли бирор гап, чамаси, ақллироқ фикр ҳам йўқ бўлиб чиқишидан юраги пўкиллаб турарди. Ваганов хат ёзаётганида бир нарсани аён ҳис этиб турди: тайинли гапдан кўра кўпроқ ноз-истигнога берилдими-ей... Сигаретани чекиб бўлиб, стол олдига ўтирди-да, хатни ўқий бошлади:

«Майя! Мактубинг мени шундай ҳаяжонга солдики, мапа, икки кундан буён ўзимни қўярга жой тополмайман. Ўйлаганим ўйлаган. Ўзимдан нуқул бир нарсани сўрайман: нима бу? Сўрайману жавоб тополмайман. Энди сендан сўрамоқчиман. Нима бу, Майя? Вақтинча менинг уйимда яшамоқчи экансан — бош устига! Лекин бари бир хаёлимга ўша савол айланиб келаверади: нима бу? Сенга бўлган муносабатимни ўзинг биласан... Телба қалбим айтиб турибди, у аввал қандай бўлса ҳозир ҳам шундай: мен сени яхши кўраман. Худди шу нарса менга сендан бир нимани сўраш ва сен ҳақдаги фикрларимни рўйи рост айтиш ҳуқуқини беради. Ўз тўғримда ҳам. Майя, нима бу? Ўзидан қочиб қутулишга урунишни? Майли... келавер, яшайвер. Лекин у ҳол-

да мен ўзимдан қочиб қайга бораман? Қаёққа? Аммо қочиб кетгим келади, бунга яхши биламан. Шунинг учун яна бир марта сўраяпман (худди терговчидек): нима бу, Майя? Илтимос, менга лоақал яна битта хат ёзгин. Икки энликкина бўлсаям майли. Фақат шу саволга жавоб берсанг: нима бу, Майя?»

Ваганов узундан-узоқ мактубини шундай бошлаган эди... У хатни бир чеккага суриб қўйди-да, иягини кафтига тираганча ўйлашиб қолди. Узининг овсар ва ожизлигидан ҳатто юраги зирқирай бошлаганини сезиб турарди. «Тўтиқуш! Нима бу, Майя? Нима бу, Майя? Тфу! Сўтак!» Бу мавҳумлик тўсатдан келган ҳам каби чиндан ҳам уни эзиб юборган эди. Ваганов умрида биричи бор бу янглиғ изтиробда ўртанарди. «Ё худо, нима қилсам экан? Нима қилдим?» Ваганов ўзига йўл-йўриқ беришга қодир биронта одамни эслашга уринди — ҳозир шунга ҳам тайёр эди — лекин бу ерда тортинмай дил ёриб, маслаҳат солиш мумкин бўлган, унинг сўзига ишонадиган ҳеч кимсани эслолмади.

Кўз олдига фақат Попов келди. Қишига тик қарайдиган ҳалол кўзлар, ақллилиги кўриниб турган кенг пешона тасавурида жонланди... Хўш, нима қипти? «Тўғрими, Майя?— деб сўради у ўзига-ўзи киноя билан.— Бу ҳеч гап эмас, Майя. Фақат мен ўзим сўтакман, холос, Майя».

У ёзган хатини юмалоқлаб-юмалоқлаб ёғжимладию деразадан томорқага қараб улоқтирди. Каравотга чўзилганча кўзларини чирт юмди. Болалик пайтида, бирор ёмон нарсани тезроқ унутишни истаганида худди шундай қиларди.

* * *

Ваганов эрталаб ишга бораркан, жисмида кучли ҳорғинлик туярди. Бўм-бўш миёсида хаёлига қаёқдандир ўрнашиб олган бетайин бир оҳанг тинимсиз ғувилларди: «Мен эса чаларман гармоним тағин, ўткинчилар

кўзига бўла...» Ваганов ҳозирча хат ёзмай туришга аҳд қилди. Аввал шунга аниқ бйлиб олсин-чи, ўз ҳолича бирон қарорга келишга қодирми ёки фақат мен ақллиману бошқалар ҳаммаси аҳмоқ, дея ўзини-ўзи алдаб юрибдими? Олдин мана шу нарса аниқ бўлсин. Аввало, ҳеч қандай алдамчи хаёлларга чалғимасдан мана шунга аниқлаб олсин-чи. Ҳозирча ёлғиз бир нарса аниқ: у Майяни севади, аммо унга яқинлашишдан ҳам қўрқади. Масъулиятдан, эркини бой бериб қўйишдан, Майяга нисбатан қаттиққўл ва баобрў бўлолмаслигидан, оқибатда ўз келажагини ҳам барбод этишдан қўрқади. «Мана энди, кўрамиз, нима қиларкансан, баобрў одам?— деб ўйларди у ўзига қарши қизгин ғазаб билан.— Хў-ўп, кўрамиз».

У ишни Поповга одам юборишдан бошлади.

Попов дарров етиб келди, эшикни очиб ичкарига яна хавфсираб мўралади.

— Қир!— дея Ваганов жойидан турди-да, Попов билан қўл сиқиб кўришди. Уни стулга ўтқазиб, ўзи ёнига ўтирди.

— Отинг нима?

— Павел.

— Қалай?.. Уйда нима гап?

Попов жавоб бермади... Кулранг кўзларини терговчига тикди. Бу одамнинг кўзлари чиндан ҳам ажойиб эди: кишига керагидан ортиқ ишонч биланми, оқиллик биланми, мулойим боқарди. Худди боланинг кўзларидек тиниқ, беғубор. Ҳолбуки, булар ўлимни ҳам, қайғу-ҳасратни кўп кўрган, ўзи ҳам озмунча азият чекмаган кишининг кўзлари... Эҳтимол, инсоннинг қудрати ҳам худди шунда — саботли, кечиримли бўлишдадир? Ва балки шундан бошқа ҳамма нарса сурбетлик, юлғичлик, бешафқатликдир?

— Ёмон эмас шекилли. Нимаиди?— деб сўради Попов.

— Хотининг билан гаплашдингми?

— Бизлар бир ҳафтадан буён гаплашмаймиз.

— Қалай, ҳеч қанақа ўзгарш сезмадингми?

— Сездим,— Попов кулимсиради.— Кеча оқшом менга узоқ тикилиб турди-да: «Терговчининг олди-бордингми?»— деб сўради. «Бордим,— дедим,— терговчининг олдига боришни битта сенга чиқарганми?»— дедим.

— У нима деди?

— Индамади. Мен ҳам индамадим.

— Улар аризасини қайтиб олади,— деди Ваганов.— Яна бир чақиртираман. Балки бир неча марта чақиртирарман... Менимча, қайтиб олишади.

— Яхши бўларди,— деди Попов соддадиллик билан.— Қамалишга кимнинг кўзи учиб турибди, дейсиз, ёш ҳам бориб қолди.

— Павел,— дея тараддулланиб сўз бошлади Ваганов ҳануз ичини тирнаётган ўз дардини ўйлаб.— Сен билан бир нарсани маслаҳатлашмоқчиман...— Ваганов, тоғасидан маслаҳат сўраган ёш боладек уят иш қилмаяпманми, дея иккиланиб қолди. Кулги бўлиб ўтирса-я? Йўқ, уяладиган жойи, чамаси, кулгили аҳволга тушадиган ери ҳам йўқ. Нимаси кулгили!— Бир таниш хотин бор, Павел... Йўқ, гап бундай. Дунёда бир аёл бор, мен уни яхши кўраман. У эрга теккан, ҳозир эри билан ажрашган, шу хотин менга...— Шу эрга келганда Ваганов хийла уялди. Гапни бемаъни йўсинда бошлаганидан мулзам тортди.— Хуллас, гап бундай. Мен шу хотинни яхши кўраману уйланишга қўрқяпман.

— Нега энди?— деб сўради Попов.

— Нега деганда, у ҳам... сенинг хотинингга ўхшаган чиқиб қолмасмикин, деб қўрқаман. Бунақа хотин одамни қаро ер қилади. Агар унга уйлансам, фақат шу яхши яшасин, ўйнаб-кулсин, зерикмасин, деб ишлашим керак бўлади. Унинг нафсини қондираман, деб ўзимнинг орзу-умидларимни қурбон қиламан, деб қўрқаман.

— Йўғ-э, унчаликка бормас,—деди Попов иккила-ниб.— Эр-хотин иноқ бўлиши, ташвишнниям, қувончн-ям баҳам кўриши керак.

— Шошма, қанақа бўлиши кераклигини ўзим ҳам биламан. Ҳаммасини биламан-а...

— Бўпти-да...

Вагановнинг ҳафсаласи пир бўлди. Гапни давом эттиргиси ҳам келмай қолди.

— Қанақа бўлиши кераклигини биламан. Инсон қандай яшаши кераклигини ҳаммаям билади. Лекин шуни кўра-била туриб, бари бир севсаму, аммо у менга ҳеч қачон ҳақиқий дўст бўлолмаслигига кўзим етса, унда нима қилишим керак? Мана, айт-чи, хотининг сенга дўстми?

— Менинг хотинимнинг йўриғи бошқа.

— Нимага йўриғи бошқа бўларкан? Ҳамма одам бир хил, ҳаммаям яхши яшагиси келади... Нима, сенга бир умрлик дўст керакмасми?

— У ёғини сўрасангиз, ўртоқ Ваганов,—деди Попов ниҳоят, терговчининг мақсадини тушуниб.— У ёғини сўрасангиз, ҳамма хотин бир хотин. Хотиндан ёруғлик — итдан чориглик. Хотин зоти ўзи шу: турган-битгани алдам-қалдам. Илгари мен ҳам кўп ўйлардим. Одамлар нега бунақа ит-мушук бўлиб яшайди, дердим. Қаёққа қарасанг—уриш-жанжал, қайси онлани кўрсанг—дилсиёҳлик. Нега бунақа? Шунинг учунки, хотин зотидан яхшилик кутиб бўлмайди. Шунинг учун ҳам худо уни хотин қилиб яратган.

— Бўлмаса, уйланишга бало борми?—деб сўради Ваганов Поповнинг бундай тагдор фалсафасига ҳайрон қолиб.

— Бу энди бошқа гап.—Попов ўзининг ҳақлигига тамомила ишонч билан хотиржам сўз бошлади. Чамаси, бу ҳақда илгари ҳам кўп ўйлаган бўлса керак,—Хоҳлайсанми-йўқми, инсон боласига оила керак. Оила бўлмагандан кейин ҳаммаси бир пул. Бўлмаса, нима

учун биз болаларимизни шунчалик яхши кўрамиз? Бойси шуки, хотиннинг қилмишига чидасин, деб болаларимизга меҳримизни туширган...

— Ахир бор-ку анавинақа... Дуруст оилалар ҳам!

— Қани ўшанақа оилалар? Ҳаммаси найрангбозлик билан ўзини яхши кўрсатишга уринади, холос. Уйдаги гапни кўчага чиқаргани келмайди. Аслида эса ҳаммаси ҳам уйда ит-мушук...

— Вой, онангни эмгур!— Ваганов баттар ҳайрон қолди. — Бу ёғи қаңдоқ бўлди? Одамнинг ҳафсаласи пир бўлиб кетаркан! Бунақада яшашнинг нима қизиғи бор?

— Начора. Чидайсиз—яшайсиз. Ўзини-ўзи алдашнинг нима кераги бор? Хотин киши дўст бўлармиди? Қизиқ экансиз. Бола туғиб берганига ҳам шукур... Худо шунақа қилиб яратганидан кейин хафа бўлишнинг ҳам ҳожати йўқ. Нима кераги бор?— Попов ўзининг ҳақиқатига собит ишонч билан қарар, шунинг учун хотиржам гапирар эди. У Вагановнинг ҳақ сўзга ташна эканини, бор гапни рўй-рост эшитишни истаётганини билгани учун кўнглидагини айтиб қўя қолганди. Шу бонсдан, рўпарасидаги йиғитга ниҳоятда сокин, ҳатто хушчақчақ бир қиёфада қараб турар, ийманиб-қимтинмас эди.

— Шунақа дегин-а,— деди Ваганов ниҳоят тилга кириб.— Йўқ, Попов, сен алам ўтганидан, омадинг келмаганидан бундай деяпсан. Ахир, беш қўл баравар эмас-ку...

Попов слка қисди.

— Ўзингиз сўрадингиз — мен дилимдагини айтдим.

— Бу гапинг тўғри, баҳслашмайман. Баҳслашган билан масаланинг тагига етиб бўлмайди.

— Албатта, ҳар ким пешонасига ёзилганини кўради. Агар бошда биров менга: «Панка, уйланма, бошингни балога қўясан», деганида мен нима қилардим?

Маслаҳатингни ўғлингга қил, деб билганимдан қолмасдим. Ҳар ким ҳам шунақа-да.

— Ҳа, ҳа,— дея Ваганов уни қувватлади.— Бу гапинг тўғри. Майли, бўпти.— У ўрнидан турди. Попов ҳам турди.— Хайр, Павел. Менимча, улар аризасини қайтариб олади. Фақат сен...

— Йўқ, қўйсангиз-чи, ўртоқ Ваганов!— деди Попов уни ишонтириб.— Бошқа унақа қилмайман. Сўз бераман. Буям бир аҳмоқлик-да... Уларни урган билан нима барака топардим? Номуси бўлса—ўзи уялсин. У ёғини сўрасангиз, тўполон қилганимга ўзим хижолатман. Худди ифвогарларга ўхшаб фисқу фасод кавлаб юришимнинг ўзи уят эмасми?

— Бўпти, хайр.

— Хайр.

Попов эшикни ёпиб, чиқиб кетиши билан Ваганов хатни ёзиш учун стол ёнига ўтирди. Ҳали Попов билан гаплашаётганда Майяга нима деб телеграмма беришни ўйлаб қўйган эди:

«Келавер. Юришим ўша-ўша. Орқа этагимда оғирлигим йўқ. Кутаман, Георгий».

У шундай деб ёзди... Кейин ўқиб чиқди. Бу доно сўзлар замирида ҳамон ўша бетайин оҳанг жиртак чалаётгандек эди: «Мен эса чаларман гармоним тагин...» У ёзган қоғозини яхшилаб йиртди, майда-майда қилиб кафтига солди-да, саватга ташлади. Шу каби бир зум туриб қолди... Кўнглига қандайдир бефарқ осойишталик чўкди. Ҳеч нимадан аччиқланмас, ҳеч нимага ачинмас эди. Аммо энди бугун ишлашга ҳам қодир эмаслигини аён сезарди. Стол ёнига яна қайтиб келди-да, бутун саҳифани тўлдириб, йирик ҳарфлар билан:

«Тобим қочди. Уйга кетдим», деб ёзди.

Бугун биронта хизматдош ҳамкасбларини кўриш ҳам, улар билан гаплашиш ҳам қўлидан келмайдигандек, бунга қудрати етмайдигандек туюлди. Уйига йўл олди. Йўл-йўлакай мишғиллаб хиргойи қилиб борарди:

Мен эса чаларман гармоним тагин,
Уткинчилар кўзига бўла-а.
Минг афсуски, туғилган куним —
Йилда бир бўлади-да-а.

Кун жуда ажойиб—иссиқ эмас, қандайдир илиқ, гул ва кўкатлар исига тўлиқ эди. Ҳали чанг кўтарилиб улгурмаган, ҳали саратон забтига олмаган. Кучга тўлган яшил олам ердан ҳаёт шарбатини сўрар, чор атроф гулга кўмилган эди. Баъзилари энди гулга кирган, баъзилари эндина гуллаб бўлган, гули тўкилган куртаклар ўрнида эса кичкина тугунчаклар—бўлажак мевалар пайдо бўла бошлаган эди. Ажойиб, серфайз фасл! Бундай пайтда киши кун ўтиб бораётганига ачинмайди, аксинча, эртанги кун ҳали олдинда эканидан қувонади.

Ваганов почта томонга бурилиб, ичкари кирди. Дарчага бош суқиб, телеграмма бланкасини олди. Устига сиёҳ тўкилган, ялтираб кетган стол ёнига ўтирди, Майянинг адресини ёзди... Телеграмма сўзи ёзиладиган чизиқ устида перони қадаганча бир зум ўйланиб қолди. Кейин «Келавер», деб ёзди.

Ёздию бу сўзга тикилганча жим қолди. Ўзи ёзган сўзга диққат билан ўзоқ термилди. Сўнгра, қоғозни гижимлаб, бурчакдаги саватга ташлади.

— Нима, айнидингизми?— деб сўради дарчадан мўралаб турган аёл.

— Адресни унутибман,— деди Ваганов ёлғонлаб. Кўчага чиқди-да, шаҳд билан тўғри уйига йўл олди.

«Ёлғон гапиришни ҳам ўрганиб олдинг!— деб ўйледи у худди ёт бир одам ҳақида фикр юритаётгандек ўздан-ўзи бегонасираб.— Кўзингни бақрайтириб, ёлғон гапирдинг».

Ҳали далалардан пичан исн анқимас, ҳали ўрим бошланмаган эди.

МУНДАРИЖА

Қишлоқлар	5
Ресторандаги воқеа	16
Думбул	29
«Хикойа»	43
Ефим Пьянихнинг операцияси	51
Хотин эрини Парижга кузатди	60
Миль пардон, мадам!	71
Қайғу	83
Этик	91
Чолнинг ўлими	102
Алам	108
Имтиҳон	120
Чол, қиз ва сфтоб	130
Илон заҳри	138
Еш Вагановнинг изтироблари	152

На узбекском языке

Василий Макарович Шукшин

СОЛНЦЕ, СТАРИК И ДЕВУШКА

Р а с с к а з ы

Перевод с издания издательства „Молодая гвардия“, Москва, 1975

Редактор *О. Мухторов*

Рисунки *А. Пономарёв*

Расмлар редактори *И. Кириакиди*

Техн. редактор *У. Ким*

Корректорлар: *М. Холматова, Ш. Соатова*

ИБ № 1310

Ўсмахонага берилди 22.03.79. Босишга рухсат этилди 03.01.80. Формати 70×108^{1/2}_{мм}.
Ўсмахона қоғози № 1. Адабий гарнитур. Юқори босма. Шартли босма л. 7,7.
Нусха л. 7,73. Тиражи 30000. Заказ № 105. Баҳоси 50 т. Гафур Гулом номидаги
Адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент, 700129. Навоний кўчаси, 30.

Ўзбекистон ССР Нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари Давлат коми-
тетининг Тошкент „Матбуот“ полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмаси 1- босмахо-
насида босилди. Тошкент, Ҳамза кўчаси, 21.

Шукшин Василий.

Чол, қиз ва офтоб: Ҳикоялар/Ү. Ҳошимов ва Х. Султонов таржимаси — Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1980.— 176 б.

Машҳур совет адиби, истеъдодли киносанъаткор, Ленин мукофотининг лауреати Василий Шукшин ҳикоялари китобхонлар орасида кенг тарқалган. Унинг насрида илҳамлик, содда самимий руҳ, енгил юмор диққатни жалб этади. Қўлчиқизда: китобга Шукшиннинг сараланган бир қағор ҳикоялари киритилди.

Шукшин Василий. Солнце, старик и девушка. Рассказы.